५१

काशिपतिप्रकाशितं । तत्र यावत्‌ अस्य परीक्षा न भवति । परीक्षित यो ---------

तिरोध्यापनयनीयाः -- द्यः । उपनयनदीक्षान दधिलत्यक्तो यो ध्यायः । अधिकृत्य कृते ग्रंथे इत्यत्र

दृष्टोऽधिकृत्य -- स्य -- त्रिंशक्रदधः -- सडेत्यादिना दृष्टे नमदेत्यादि कृतिगणपाठः ॥ अथ वाशि

ध्यापनयनमस्मिन्‌ विद्यतं प्रतिमतोऽद्धः ----------- वर्तनानेमदर्थः ध्यायानुवाक

-------- मन्येष्वप्यनजानीयेत्यध्ययन संप्रदानीयादिशुच्छ प्रतायः । ब्राह्मणक्षत्रियवैश्या

नपत नां [illegible] मनेकतमं । अन [illegible] प्रज्ञान्वमः आयुर्वेदा [illegible] यिकुलो [illegible] लावस्थादिकं । शो

वेशुचिना । ब्राह्मणार्थं नरेव । [illegible] दिकं । आर्यं नरमनः संशुद्धिः । आचा [illegible] संकुळदे

[illegible] गतलौकिकं विधानं [illegible] न्द्रियपूर्विका [illegible] प्रवृत्तिः । [illegible]

ळेक्रिया निर्वर्तनक्षमना अन्ये [illegible] पर्ययमाङ् [illegible] नि [illegible] स्मृतिः प्रवोनु [illegible] तस्य स्मर

ला । प्रतिपत्तिरेव बोधः । अनुष्ठान [illegible] युक्तमपि तु । तत्राद्वयसुक्तो ध्यायो [illegible] ध्यायोः प्रथे

मीनत्रेदातिधा --- क्षित्याह [illegible] रवयोवच्छास्त्रे विद्याफलावाप्तः । बीलः शौचयोगादादि

न३

काशिपतिप्रकाशितं । तत्र यावच्छिष्यस्य परीक्षा न भवति । परीक्षित यो -------
ति शिष्यापनयनीयाः -- ध्यः । उपनयनं दीक्षा तदधिकृत्य कृतो ग्रंथो ध्यायः । अधिकृत्य कृते ग्रंथे इत्यनु
ष्टेनो अधिकृत्य त -- स्य -- शिशुक्रंदधः -- सडेत्यादिना अनेन मदेवरकृतिगणचालो ॥ अथ वात्रि
ष्यापनयनमस्मिन् विद्यतप्र तिमतो छः -------
------------- मन्येष्वप्येनजातीयेरध्ययनसंप्रदानीयादिशुच्छु प्रतीयः । ब्राह्मणक्षत्रियवेश्या वर्तनानेमदर्थः ध्यायानुवाक
नां मध्ये अममेकतमं । अन्न [illegible] मन्नान्वमः आसुर्वेदा आयिकुलं च मो वाल्यावस्थादि कं शो
चं श्रुचिना । ब्राह्मणमाभ्यंनरं च । [illegible] दिकं । आभ्यंनरं मनःसंशुद्धिः । आचार [illegible] संकुळदे
शा द्यनुगतं लौकिकं विधानं [illegible] तेंद्रियपूर्विका शाफुलप्रहतिः शान्तिरू सा द्शान्तिः ब
ळं क्रिया निर्वेर्तनक्षमता अन्येत्र [illegible] विपर्ययमाकु इति [illegible] संतुष्टिः स्मृतिः पूर्वोन्नूतस्य स्मर
ण । प्रतिपत्तिरेव बोधः । अनुष्ठान [illegible] युक्तमधिंतु । तत्राद्वययु क्तो ध्यायो धिकृते चोशाध्यायः पृथे
में तन्त्रेदातिधा --- क्षित्याह [illegible] रवयोवक्षानुविविद्याफळावाप्तः । बीजं च शौचयोगादादि

न ३

सूटी गृहणीयः -- स्यच्चस्त्रोचयोगादाकुशाविंसचाथी।आचारयोगान ---- प्रफुल्लमें चुताधनैययोगाद
सन्मार्गएव प्रवर्तते॥ शाक्तियोगात्सदाशास्त्रोद्योगं करोति।बलयोगात्शास्त्रक्लेशं क्षयते।तेप्रयाच्य
स्तोनेवा --- त्रोनयं वं विकुर्त्रि।धृतियोगाद्व्याकुळ वितेशास्त्रं चिंतयत्र प्रसन्नीकरोति॥योगादस्यस्त
नविस्मरन्ति प्रतिपत्त्या शास्त्रार्थं मवगच्छन्तीति रिच्यते॥ -------- नुशाष्ठीजिह्वादित्रिप्र
त्येकमपिसंबध्यते।चेष्टाकायपरिस्पंदः अतोविपरीतगुणं नोपनयेत्।सद्गुणवानतोस्मैदेयमित्ये
तावातवगुणवतोदामद्यस्य सिद्धचात्र॥गुणहीननिषेधस्यल -- चात्रपुनर्वचनं नियमार्थं विपरीतगु
णं नोपनयेदेव।अदमपिकं तगुणसंपन्नमनुपनीतमध्यापयेदित्येके॥संपन्नत्राष्टः कुळगुणान्प्रत्ये ॥
यय कैसंबध्यते।गुणवयः शोधीदेवैः त्रिगुणसंपन्नाउक्ताः।कुळमत्रायुर्वेदाध्यायिकुळं।यदाहचर
कः॥रोगछिजितिये विनानशिष्याध्यायनविद्योतति घकुळजमगृह्वातद्विद्यः --।साविद्याएषांतेत
द्दिद्याः।आयुर्वेदाध्यायिनो ब्राह्मणक्षत्रियवैश्याः।तेषांकुळेजातं।अघवातद्विद्यादेवात्तं
तमायुर्वेदाध्ययं जामित्यर्थः।येष्वेवहि ब्राह्मणादीनां कश्चिद्देवकं चिदेवकं चिद्देव विशिष्टैस्यकुळकनि

नं० ९

धुंताक्षी पंतवैद्य

नान्यदिति। यदपि शूद्रमपि कुलगुणसम्पन्नमनुपनीतं नीत्यादिकं ग्रंथमध्यापयेद्वर्णवर्जितं। ते पुनरुपनेदो
ध्यायि कुलजसशूद्रया – – – – – – – – – सर्वज्ञ नानवगीनेन निराकृताः। तत्रापि शूद्रवेदप
विध्यति। देवाहारितोयार्थावृत्तिलक्षण – – – ल्यामपि शिष्यगुणसंपदन्वितो ध्यायो उपनयन
विधिविकुमाह॥ उपनयनीयं ब्राह्मणमित्यादि। उपनयनीयमित्यर्हत्यर्थः उपनयनार्हं पूर्वोदित भजि
गुणसमात्रं। प्रशस्ते शुद्धे तिथिकरणमुहूर्त्तनक्षत्रेषु तत्र तिथयः प्रतिपदादयः। करणानि वाल
वादीनि मुहूर्ताः त्रिंशत् शिवाद्या अनिष्टपर्यंताः। नक्षत्राणि अश्विनीप्रभृतीनि। तेषां प्रशस्तानि ज्योतिः
शास्त्रादिदेववचनादुन्नेयं। प्रशस्तायां दिशि प्राच्यां वा उदीच्यां वा॥ स्थंडिलं व्रतसाधनपीठिको अग्नि
मुपसमाधाय संविधाने आरोप्य दर्विहोमिकेन विधिनेति दार्वीहोमप्रोक्तेन कल्पेत। तत्र दार्वीहो
मिको विधिः ब्राह्मणानां दर्वीविदां प्रसिद्धः। प्रतिदैवतमृषीश्चेति च कारेणर्षीश्चेत्यत्रापि प्रति
रूपकृष्यते तेन प्रतिदैवतं प्रतिऋषीनित्यर्थः तत्र शीतो भवतीति। ब्रह्मणे स्वाहा। प्रजापतये स्वा
हा। अग्नीभ्यां स्वाहा। इंद्राय स्वाहा। प्रत्यूषतिधन्वंतरये स्वाहा। भरद्वाजाय स्वाहा आत्रेयाय स्वाहेत्यादि

यतेहेदं प्राधान्येन गदितं किंत्ववमायुर्वेदमपि तेहेसं ब्राह्मणादीनामपि त — अकुळजानामेव — —
भ्युपगमात्र । शूद्रस्य पुनरेतद्विद्याकुळजकस्य कः पाठाव का — देतसौश्रुतेति प्रमस्यन अनेकत्रा
खात्रयं ह्येकामवकर्मेति । चरको — शूद्रो वैद्यविध्यति दत्रो नाभ्युपगताः एवमायुर्वेदपाठोपि
तदावाकरणो ह्यग्निसमितिस्तु सर्वे शूद्रपाठाति प्रसंगतुयाद्वायुर्वेदपाठ साक्षात्पाठोत्ये । तदाव
केरणाद्यपित्रा बिडितिस्तु सर्वे शूद्र पाठात्रि प्रसंगभयाद्वायुर्वेदपाठेसासात्र शूद्रयहलेन रुतां
येत्रयविध्यति देत्रामनुळभ्यते । तेन पर्दम शूद्र पाठातिप्रसंगदोषो विवेकात्राएव । तथा — — ते
ष — — — — — — — — — — — — — — कुळजस्य पाठोभ्युपगम्यते । अतेकुळकुळीनेयजेदिषा
...व पलराठमित्यादो विषोत्रि जेम्शूद्रजातिमित्याह ॥ — — — — पलक्षणेनालजशूद्रस्य
...षः । यदिहिप्रमान्येन शूद्रजाति निषेधचार ॥ तदाशूद्रजातिमित्याह । तेनहारितेपि — —
— — — — — — — — — — — — — — शूद्रपाठाति — मगः चरकेति द्विचकुळजमथवातद्वि
घर्शनेः मित्यकेरते कत्रागखात्रयमेकमेवकर्मसमंतो — — — — — — — — — — — — — — —

तत्र ब्र — — सुश्रूत्राणं वर्णानामिति केचित्पठन्ति। अन्ये तु क्षत्रियवैश्ययोरध्यापनेनाधिकारो द् — श्री
वीति वर्णयन्ति शूद्रापनेति आसमाप्नोति प्रजोंति सवाजातिरुच्यत इति। तस्माद्द्विजातिचाद्ध्यापनाधिका
रः तन्त्रो आयुर्वेदपाठ होतिर्यन साक्षाद्द्विजातित्वं असाधारण — — — प्रथम्यत्र अग्निजैं होमदर्शनात् प
अस्रुपनयनपूर्वकं चध्यापनस्रुकेयुणस्य शूद्रस्याप्यति। ततोग्नित्रिगुणं क्षीणीकृत्य त्रिराह्रात्र। क्रियाभ्या
ह त्रिगुणं जोद्वित्रिचतुर्थासु जातिषु स्वअग्निसाक्षीधामिति। क्रियाविशेषणेनाशोषतीत्रोमण्वात्रचप्राप्या
त्रयं प्राप्नुयाद्द्विहोतिर्सं बंधः कामादीन् हि क्षेत्रे तत्र कामोवि — ष्ट स्त्रि विषयस्पर्शः प्रकल्पः अथवाज्ञाद्दृ
दिशुयहृत्य तहिर्वाकामो दिक्षु यह प्रवृत्तिसु विद्याकूले कोवः परस्यन्यकारपूर्विका हरवि तेजः त्वानेथ
रधयहा मोहस्कृतव ज्ञाने मूढता। सा प्रवृत्तिर्द्विभिः कारणोरत्र ज्ञानास्तैत्राया विष्यो ज्ञानालेति। मानसम
वैप्रोक्तं लोभजो ज्ञानकार्यः। — — — — प्रतिप्रवृत्तिः दृसाः दृष्टापिरसम्वाहो — — — प्राराश्लोवा
न्यूक्षणा पेऊभ्योअवदाता। प्रवृत्तेनमसत्य॥ असं — — — — — ह। अतिवान्य तत्स्कानि सत्यादि
पहपणति — — — — — — तत्प्रत्यकमज्ञिमद्दृस्यते तिव्यप्रवृत्तिमोमनिसम्यक्शिष्यप्रवृत्तिनिय
न्नाहअहवच्यादि अन्यप्रकारदर्शी उं कारद्दसीया ख्यास्या। एनोगम्भरयं तदा सोपत्राज्ञे गुवामीत्यर्थः
देयं दापा

एनः पापं कुर्वतोर्विधिर्योलिङ्॥ - - - - - - - - त्यादि॥ अनध्यायस्यान्तरे प्रवृत्तिं निषेधयन्नौ॥ किज दि
गुरू वैरि इत्यादि। - - पुंसश्चमर्थलाभेन प्रतिकर्तव्यं श्राद्धे भुंजाहमादयः। ऊतिथाः पङ्क्तिलाह श्रा
सीपतिताः स्व - - - - - - एवं कृते किंयः समित्याह विद्याप्रकाशकत्वं ये प्रकाशं यातीति कर्मकर्तरि प्रयो
गः। मित्रातीथ्या द्विजातिप्रथमुपनीजनाधिष्ठोनेत्रास्त्र - ध्येता। तत्कस्मिन्काले ध्येयमिति निर्दे ३
श्यमुखेन विधिं प्रतिपादयन्नाह कृष्णाष्टमीत्यादि। अथवानेकस्तो हिंसादिप्रवाहणः स्वाध्यायादि परि
हारादि - प्रकाशयतेत फलं वाप्तिश्च। अपि हि शुक्लकाले ध्यध्ययनपरिहारादिभिः दर्केयित्रुमहा
कृष्णपक्षे कृष्णमी तत्रिधने कृष्णपक्षनिधने वसात्र च हमी चतुर्दशी। पौर्णमासी त्वनाध्येयमिति - -
- - तुनाध्येयमल्पशु चये षु विप्रानाधीयतइति आनेनोपगृहीतव्ये येन प्रतिपदो। विप्रानाधी
यतेश्चात्पत्र प्रतिपादावन्यच्च प्रगृहीस्त्रगारवा - - - विधनइति। कृष्णनिधनेह निनाध्येयं॥
तेनो मावास्या गृहीता एषोह्नीह्ने अन्यत्र तत्रेयत्सु तीह्ने अस्त - - - कापोत निधनइतिसा
मीप्य अत्र मनुवर्तनीयं तन तनिधनसमीपे हिन ह्नेवं तरपुनश्चतुर्दशी प्रतिपदिति - न्याह्नि मोक्ष

निधनसमीपं दिनांतरातीतनस्मिति।अहोनिनिह — — रद्रव्यः यस्मिन्नियनुमाह।अहर्दिवसमीहयोः सं
ध्ययोः समाहारः।द्विसंध्यं त्ये कलविघ्नत तज्जयितु घोषस्यकालनिघ्नति।अकालेमा नयिनुषोधोअ
काळविद्यार।विद्य ग्रहणं वर्षोपलक्षणं।तेनाकालिकि वृष्टिरुच्यते अकालवृष्टिरन्तु वृष्टिः।ना
तुहेमन्तशिशिरवसन्ततदुक्तं।पौषादिचतुरोमासान्स्मृता वृष्टिः कालिकीति।अकालकारिहधोष्यके
चित्तं धममेघध्वनिमाचक्षते।केचिदनार्तवं। — — — — ष्टूनयित्नुर्मेघः स्वतंत्रराष्ट्रक्षितिपठ्यस्वा
स्विति स्त्रियं। ——— प्रत्येकमतिसंबध्यते।तत्रदळराष्ट्रं मंडळं तेषां वक्षः पीडाः — ष्ट्यानम्ततम
र्यदाद्दस्त्रानां यानं हस्त्यादि।आद्यतनंवय[redacted]नं अहत्य ॥ प्राणिनोस्मिन्नितिक्व चामहोत्सवः
त्राक्रोसेवादि।उत्पातिः प्राणिनानिष्टानिश्चभूवधाः।पंचमहाभूतानीपरिणामविशेषः अन्ये
तुविविधः — — — वक्ष्यते उ घ भरित्क दिव्यमिति।उत्पातयेवोत्पादितत्र दिव्यादिवास्त्यार्थेवत्र
अनुक्रोसेयहार्यमाह।नाध्ययमन्येषुचेत्यादि।तेचकाळं[redacted]सः छंदोगानांवचनादेवावगंत
व्याः।अन्यदत्तेत्रांततां — — — मत्राभ्रिस्यनीयजुष्टोसुसःलपुत्को आद्दरूपकेयोऽपिउचितदप्र

विशेषाः

स्त्रियांसा — — — — — वेद्वेषोः दारणेषु निर्गैयवपरिदेतिदतिस्त्वते। रासस्य — — — — — —
श्रुवाद्यानेजस्त्रहादीनां — — — — — — — — — — — — — योहान्पठतियो नरः। सार्वत्रैसमहान्वैहिलभते
— — — — याजरिड्विवायोविष्यांयन्तुपनीयोध्यायः॥ ॥शिष्योपनीयादनंतरमध्ययेनस्यैप
दायिवायेकः। उपनातिशिष्यस्याध्ययस्यपाठस्य मस्मकप्रदानं कर्त्तव्यं॥ त्राह्यपाठार्वसोतापनीदचार
४ येकराध्यायाप्रवं येउद्देशात्राशास्त्रसामर्थ्यादि तिश्रुधनेसोध्यमेवसाधनमाह॥ देवेत्रापितेनानुसमेणसा
ध्यएक — — — सोसाध्यः साधनेउवति तस्यसाध्यत्रात्रस्यकप्रदाम प्रदाने तस्याध्ययनस्याध्येत
आधीनत्वात्रशास्त्रमध्येतर्यं अध्यायनाय शिरूद्दिश्यमभ्यगग्रस्य नदातायोर्क। अयहुवयेलतोनरा ४
संगायेन्यादि — — अध्येतव्यं यस्यस्सम्पवत्प्रदानमिन्याध्येतव्यं। साक्षपतोदर्शयितुमाह। प्रागशिदि
— सचित्राध्यायत चमित्यादिकानिपुनर्जारीयं बष्टिरितिस्यन्न — — तरमुत्तरतंत्रेपंचेषष्टिरध्या
याइतिश्वापिकृतमनुवर्त्तितव्यं ननुकिमर्थं पुनर्देतदेक — — — नमत्रंव्येविछेधनउत्तरं पदोष
स्त्रिविंतिर्कि — — उक्तने स्वल्पतंत्रेहि स्वाधिकार एव। अस्यचउः पंच षष्ट्यायके उत्तरतंत्रे का

नितिसकाव — किंभकादीनामात्रेयादिशिष्याणां स्यंतिकार — — — वरो — चकथं पुनश्वायचिकित्सा
दिष्वपिशाल्यतंत्रीयाणाममधिकायमनुच्यते॥य — विदाबाधकए तच्छल्यमिति। शाल्यत्राहृस्य — त्या
दित — शाशाल्यत्राहृत्यद्धृत्यादियात्र। शाल्यत्राहृस्यार्दिवशादागतत्वाद्ऊर्ध्वजत्रुविकारस्यासबा
धकृत्स्नकायरोगाद्भूतविद्या — मसायना। तत्रोक्तदादिवस्याधिकारिवशात्पृथग्रोवतंत्रप्रणीतं।
अतएवोक्तं — — — — विद्यो तरेतंत्रे शेषामर्थान्वक्ष्यामइति। अथकेतेश्लोक — नेष्यद्ध्यानि
शाद्ध्यायाइत्याह। वेदोत्पत्तिरित्यादि॥सर्धर्धहे षामध्याया — मान्वसरमेत्रप्रतिपादयिष्यामः।
षड्विंशतमध्यायानुन्नामनोगणमथाव दर्शयि शास्त्रस्थौतत्र विरुक्तिकर्तुमाह। — — — — —
वात्र प्रसवनात्रक्षृप्रसव इतस्थानोप्रयोगः। श्लोकः — जमध्यायाः षड्विंशादिति त्राये — सं
स्थानिदेशात्पुनःषड्विंशतध्या — — — — — — संख्याकरणं मिमनास्त्री — — — ज्ञाप्या
रूपानिकानासुदक्षणात्रसतैलः मधुः धान्यस्यास फलशाकादि यवरणाजोमयमयत्र ज्ञातीनां
जिनित्रोक्तं — भेवा — — — — पुनस्त्वाष्टिषोडशापि निदानानीत्याह वोतव्याधिरित्यादि निदानानि
धि

यदि पतितपात्र — — इत्यादि ॥ — — — — — प्रत्यन्तनरसी [illegible] प्रा[illegible]
दि [illegible] [illegible]दित्यादि [illegible] मानि [illegible] ॥ कानि [illegible]
[illegible] — — — — इत्यादि । [illegible] नि । न [illegible] कोनि [illegible] । कानि[illegible]
[illegible] — — — [illegible] इत्यादि — — — — — — [illegible]
[illegible] ([illegible]दि[illegible] — — — [illegible] — — [illegible] । प्रायश्चित्त[illegible]
[illegible] कर्म [illegible] । न [illegible] — — [illegible] । [illegible] — —
[illegible] । प्रायश्चित्त [illegible] । न हि [illegible]
— — — — [illegible] प्रायश्चित्त [illegible]
[illegible] — — [illegible] । न [illegible] कर्म [illegible]
[illegible] । [illegible] कर्मणा [illegible] । नि[illegible]
[illegible] — — — — इत्यादि — — [illegible] । [illegible] भवति । [illegible]

सति प्रतिपादयन्नाह — — लक्षणनिर्दिष्टादित्यादि॥ — — — — — — — — — — प्ररंत्यतन्त्रसं बंधे प्रतिपा
दिम:विहागमिकिं श्रातर्दिशेरषोदयादिपाठास्तस्य गिमादिना विदानमिति निश्चयः॥ कानिसुत्र: शारीरा
लीच — — — — इत्यादि। गर्भोमस्तांतिरिति। गर्डेस्यावक्रांतिरस्तुमाद गर्जो वाक्ताः। कानिपुवच्छ
किसि — — — त्याह। द्वितीयलीयमेत्यादि — — — — — — — — — — दद्वरोयन्नाह। प्रायश्चित्तमित्यादि
तेस्य पर्यायान्तर प्रतिपादितस्य — — — तस्या — — ञ्चाहि वरणं तं रुठा। विधिप्राद्श्चित्त — — —
पापकर्मप्रशमहेतुश्चात्र। ननुयद्विपापकर्मणा व्या — — क्रियंते। तद्विशास्त्रारक्षेण स्मृतिवच
नादेवं। प्रायश्चित्तविधानानां त्याधीरइत्रामोत्त्र विद्युतिनैतदस्ति॥ पूर्वेरुतस्य ममोणोधिरो ५।
— — — — — — वाक्यचात्र कथंस्मृतीनांविशिष्टप्रायश्चित्तय — — निश्चाति। नचकर्मनंशेषाय
रिज्ञाने विशिष्टस्मृतिवचन प्रवमयितुमुत्से हंते। अ — — — विदमेनाद्रसानाद्येनपापकर्मका
नुमीयते। सामान्येचपापकर्मणानुमिते समवर्तनेवर्तिचिकि सास्मृतिवचनप्रवर्तते। निचकेप्र
ळ्ये — — — — — — — गयदि — — — रघ्रज्ञायराधादहिताहायविस्तारोभवति। तदाकेचा —

५

---- व्याधर्के स्फ: — तत्रस्मृत्यवि ---- जिवनआयं ---- स्मव्या — चनविपच्यते
क्षिकि सा तस्य हि दिष्टा त्रास्त्रक्षाराग्नि त्रेषजास्फ ---- प्रियअविदोषजास्यु: ---- पेठनाख्या
न्यावि ---- भवत्रेयानियमकर्मजा पुंस: साप्यापनेति प्रतिपादितं। केषुन: कल्पइत्याह। अन्य
स्यनकादिनामा -------- तिसबध्यते। तत्रस्थावरंस्थूलादि विषसंततं दंगसंगति
मत्स्यपायीर्नादर्शादिविषे कल्यानिरुत्रिं पुनर्नाह। — दजकल्यमादिति विषजेषज विधानादिति। ष्ट
रनदितिअनन्तरदोतं प्रत्ययस्थबति त्राल्यतंत्र प्रतिपाद्यत उत्तरमर्थवत्रा: ---- तिसमिति। ——
वपरमित्यादि। सुनाम्नेदाल मज्ञायेवल क्षिनमिति दोष:। रछेन्द्र तलक्षणात्ततीयादि रुदत्त्रीयनस्य
नपावतोस्य तोततं प्रसुत्तरतंत्रमितिनिशल्यतंत्रनसया। कु —— दोषदिविधास्याध्यायस्यो त्ररतंत्रा
दोस्त्रितस्यो फक्कृविकनामकृतमित्याह। द्वि ---- यस्मादित्यादि उत्पादयिकइत्येव तस्याग्रचात्रि
सम्यतरति। तस्येत्युत्तरतंत्रस्याय ला अध्यसचादोपद्ददिकमूस्यो धायोजि — भय —— रुतयारुच्यते।

उपद्रवाधिकृत तंत्रस्य प्रथमत्वादध्यायस्योद्देतिक्षपति। धा ळकृतमित्यर्थः संधौवर्त्तो नियुक्त्या
दिनः। संविज्ञानार्थः मध्यायास्य मां तु प्रतिप्रती त्यादिना वक्ष्यमाणेन संबंधः संध्यादिप्रति – – –
– – प्रथायाहनार्थः। संध्यादिषु। – – – प्रतीतिचिनयाप्रतिपादयति। पूतदा – – – – या–
४ धपूजयाहत्यर्थः कुमारतंत्रसमानयत्राह। कुमारः तंत्रमित्यादि। किं मतादददेत कुमारतंत्र हताश्च
दस्वस्यहीति प्रश्नआह। – – – श्रुवकीर्तितमिति। किं तत्सारीरेषु कीर्तने। तयस्य – जठ्ठि मेधाव
क्रौनीत्यादि तथा तर्हि लोसानान्न प्रति मासिकश्च वस्त्वच्छदतः – – स्त्राधात्वारू विंछिदिमध्या
नूधागर्भे गमिष्यते – – – – – – कसाया। तथागर्भे विद्धत गर्भाशय – तुसो धातुक्षय
मायर्वरोधश्चुध वा नाह स्त्रोस्त्र –। दंमतु हेतो प्रतिमासगर्भे आद्रस्पष्ट – – – – । गर्भोप्या
यनत्व तथागर्भोपा – – – – तस्य गर्भे श्रावयोधाः – – श्रसमाते लिंगानि। प्रतिलिंगषु ६।।
जो पद्रवश्चि – – – – तथोपधिचतुर्थ्यां प्रतिकारः स्त्रस्तगर्भो याधजसंसर्गनादधिश्च। स्वासुस्थ
कुमारस्थाक्रमिश्चास्थुः – रण्योगयः अत्रस्त्रस्य – – – नसा – – – – स्नानं। तथा शारीरत्या

हेतुलिंगचिकित्सितदेवाः तयाधात्रीदीक्षा — — क्रियायाउक्ष्णसूत्यतिज्ञानं। तथास्तन्य शोधनं चेति। —
— — रूक्षरतंत्रे कायचिकित्सितदर्शयन्नाह। ह्यरातिसारशोषोन्माद्यादि। — — — — — — — — — — प्रकीर्ति
तं। प्रतिज्ञाद्वः समासो — — — — — — — — — कुष्ठमेहाग्निबलयाधिसतयानिर्दिष्टमिति। तो धयन्ति ततो
न्यरिदन्तेषं। उत्तर — — — रव्यानिरुक्तिं प्रतिपादयन्नाह श्रेष्ठ — दित्यादि। उत्तरेणास्य श्रेष्ठ्यमेव
स्याह। दर्केर्यसंग्रहात्र्षेत्रामिति। — — नामार्थोनोत्राळाक्यउमारावाधकायचि सापूतविद्यातंत्र
-लक्षणाध्यायनिर्दिष्टानांसंग्रहात्श्रेष्ठं॥ निरुक्तिं पश्चात्तरं — — साहाउत्तरं वापि पश्चिमे हेतुगर्उ
मिदधिशेषणं॥ पश्चिमत्वादुत्तरामिति भावः। अष्टांगायुर्वेदस्य विस्तरेण प्रतिपादितत्त्वा — कृ
पेण तंत्रद्वाथकस्थानमुपनयनासु॥ शाळाक्यं तंत्रमित्यादि। उत्तरतंत्रमित्यादि। उत्तरं च तंत्रे: चतुर्णा २४
उउवा नामकस्थालीनप्रतिपाद्य पूर्वेपिशाल्यतंत्रे चतुर्णां तंत्राणामवस्थानं प्रतिपादयन्नाह॥ वाजी न२
करविचिकित्सान्वित्यादि॥ समंततः मत्रादौ सर्वेत्रचर्यः। तत्रायं संक्षेपार्थः॥ — — — — — — —
— — — — — — — — — — — जीकरणरसायने। आगंतुशल्यसामान्येनागतो दिशास्यापिकल्पो इति। भ

वतिचात्राच्युणस्त्रप॥द्दीणोऽञ्जेणवाजीकर रसायने।स्वस्थस्यार्तिंतु सामान्या च्छाल्य कल्पातिषस्य त्रात
हिं हलुद्दीर्घमायुर्वेदं वाग्भट्टाचार्यश्रद्धानयोः व्याचेदं द्योभि — — — — दर्शयन्नाह।यस्तु केवलशास्त्र
उद्रूयादि।तदेवमेवोपसानेनव्यतिरेकदोषमुपसंहरन्नाह।उआवेनाबनिपुणा दित्यादि। — — — —
१ — शास्त्रचहित्वेनादध प्रकृतिराऽतइति।हेतु प्रतिपादियन्नाह।तु यथ्योः सुतकल्याइत्यादि।अमृत
कल्याअमृतदेशीया — — — — समाप्तादित्यादिना केवलप्रत्ययः।अजैवपंडिताः।अज्ञाचमेष्यक
मोषयी विषमेवायउक्तं।कर्मसुनिष्ठा — इति ते बयी श्रावकनाम तो रूपनोयोग तथ्यानत्रनाम रूपज्ञा
नयायेजिज्ञान प्रधान तासांयो गोपि द्विविधः वाह्याभ्यंतरश्च — — — — — — — तादीनामावादि
विभागेन यरु स्यरूपंयोगः।आभ्यंतर — — सादोषव्याधिवैपरित्येन मात्रादिना शारीरेण — — यो १
गः सापि द्विविधः वाहश्च स्वस्तिरश्च।तथा वाह्यप्रलेपो ए जारहाल्पः गपरियेका — — उाश्र रुस्तुकषा
यपानादिः।तदेतद्दोषव्याधिविज्ञाः — तेस्तत्तानेउवति।मातुरोपशासोक्तेनपरीक्षाज्ञानेनतदु
कमातुरोपक्रम — — शातुअक्रमणान्नेन उिषआयुरवादोपरीक्षैस न्यायुरित्याद्या चग्निवा या कदृत्यादो

दो। ——— वायुर्वर्ज्ज्येत्तिजैरोषधयः। योगज्ञानाउवंति। तदेतदेवव शास्त्रपरिज्ञानमेकेनाविदुष्टीनेना
र्थप्रतीतो ध्रायोबऊन्तु कृतोपादेनस्कुद्धाधयभयभागो बधीवा पत्रप्रद —— ध्वति त्येके सोत्रावे ——
—— नीयोषधव्यापत्तिदत्त्रीनपरमित्यपरे। अन्येअमानाकाळनाना —— तचसंशुद्धतार्थमित्यावस्त
ता। तचं कितिदोषध्यथा ——— गेत्रास्त्ररुजामापद्येके त्रायतिमारयतिवा।। केचित्तुभिरिवस्योतकादी
ध्मापकंद्य:कि चिद्धिषमिवान्यवहा — रुजोगेमोहा। के — सापद्येति तस्मादेतान्वर्जयेद्दृष्टानीत्यर्थः।।
अन्यथुन ——— शृतकल्पात्तथास्नेहादिष्वनउज्ञास्य त्रोळयत्रोअवकर्मशास्त्रार्थेउज्ञावघिक्ष
र्वेने। तस्मादेतोबिवर्जयेदिति। चपठति। एतदुसर्वेसोदा वधित्राष्ट्रेनउेषजसमतंद्वयमाकुः। नत्रस
म्यकु। तस्मिन्पक्षेदोरितिबिज्ञेषणमुपपन्नमेकस्य शास्त्रज्ञस्यतु बोषधीगतं विज्ञानमा —— कुमार
रब्नहादिक्षे द्यादिकर्मवगतं नास्ति। तस्मात्।। केदुष्यगुरुयत्रति।। नत्तुनपूर्णकर्मानतिज्ञउक्त:। अत्र वप्र
शास्त्रात्वानउज्ञदोषस्ता क्षेत्राध्याय।। उच्यते।। उउयोरपितुल्यता प्रतिपादनाय। अन्यथोहि पूर्वज्ञा
ध्वजस्याक्रचार। प्राधान्यस्यात्। कर्म्माउिज्ञस्यपुरस्चैतं दोषप्रतीतिरप्राधान्य ——— क्रमेणपु
नरुभावधि। सदासोससोचेति। प्रोद्यति। शास्त्रसैकर्मानउिज्ञषनिरुत्याहा। तत्र हानिषुनउिज्ञायकेधा

द्यादिशुच कर्म्मश्चिना दिन्यादि — — — — — — धस्नेहादिहे द्यादिच तत्रस्नेहादियहणं प्राज्ञः। यमलो
द्याषिस्येपि स्नेहादय प्राप्तुपक्षज्यते॥ यदुक्तं॥ यंत्रयिचास्नेहाप्यकृतदोष — — — — — — द्यादियह
लमेव प्रामाक्तिधीयते। कुवैद्याइतित्रास्त्रज्ञानाअपिक्त — — — कुक्षितत्वं प्रतिजानीते। कुशाङ्क्षेयपा
पा — — अपद्रोम तइति। ज्ञानमदोषोयेनाज्ञातकर्म्मा। पिवि खिन्नोदि — यद्भक्ते संज्ञामनुमतेन विशि
स्वाव त्रेया। अथोउयोर्ज्ञानयो — — — — — — दिन्ना त्राह। यत्नभयज्ञइत्यादि। उउयज्ञला — — — सः
शास्त्रमुद्दिश्य तस्यसंप्रदानामाह। अथ तस्सेत्यादि — — — — — — — — स्रो — — त्रतस्याविश
तचाइ। धाम्मेस्ला दधतीन्याह। — — — — तरा र्घः। कस्मादनंतरमाङ्गिकादावश्यकान् — — —
गायत्रहीतोयउिधानायेत्यर्थः। — प्याधोपजयनविधानेनाग्निसाक्षीत्य — उत्तिष्टाययथात्राक्ति।
त्रात्ययनतिक्रमेण पदंपदं स्लोकं वा तत्रहीतत्राक्तेय दसुवंतेति — — सप्यत्राक्तः पादस्लोकवेउर्थात्रो २॥
उन्तमत्राक्तेः स्लोकं। छेदोउरोधात्र घटितवाक्यसंघा तंते वपदपाद स्लोकाउपदिष्टा। पुनरनुक्रमेण
प संधेयाथा — — स्याह पवपाक्ष स्यांस्लोकः। येवंघटेयत्र शिष्यं पतितुं इषोजयेत्र। आम्नाच पठतः शिष्य
स्यानुपठत्र॥ त्रुचवैं येह्लताङ्गिकलेनपवित्राय अव्याकुलायकार्यो तरश्चित्यापरित्यागेन निराकु

कृत्वा यथेयमनसोऽध्ययनेन गुरुत्व के स्यात् उपस्थिताय स्थिताय इत्यस्थितो । अंतरायसे उवः । सीध्यय
कावेोप्रातरादावन् । ध्यायत दृक्तिते — — नो चांत्रिष्यं नियम्य — उवाचेति । — मुस्तह । आसीत्वादिस्थि
रनाउनीनं अनाउि प्राप्य नाक्षिप्रयस्य रूपं अद्भुत मित्यादि श्लोकं — — — भयोच्चरितं । अमनुनासिक
मितिमुखनासिको च्चारणमनुनासिकं न दविद्यमानं यस्मिस्त तथा । नन्वनु कि — — — णादीनाम
पनुनासिकां वतिसिद्धां नो नैतेदस्ति । दोषपरिहाराय । ननुनासिकमिति । यथा निरनुनासिके वर्णानु
नासिक्यं दुष्यति । तथानुनासिक्ये दुष्यति । तथानुनासिके नि अनु नचुनासिकं दुष्यति । ते नत्रमरु
एनवर्जे न नचुनासिकं द्रष्टव्यमिति । स्फुटच कारणेण वर्णानां कंठादिस्थवस्थानभक्तिनिर्वृत्तेः । अपीडित
वर्णं अप्रय त्रकरणत्या । मनुच्चित त वर्णं सुसंस्कृतमिति अनुस्वारविसर्जनीय तंहितासहितान्वित
प्यरुधाता दिउल्लिखितमिति पठनः शिष्यस्य श्रात्मनो वास्तिहे तुमाह । अथि — कपरद्दत्यादिभोर्घो
ध्येतरात्त्रोच्चयोगाद्वंतरायोगेन । सत्यपति गर्हितगुरूपयेत्वात् । सुरेरेत प्रपन्नोयत्तेनाध्यापयति दृष्टो
नलसच्चात्पाठेनावसीदति । अथाध्ययनांतिगः शिष्यः किं कुर्यादित्याह — — सो षवदृत्यादि वाका

श्रुद्ध्हं। वाक्सा छ्दें। सुकज्ञासयो श्रुवां वाग्यतः॥ — — — — तित्र्याप्ता नाशरु तावा गुणादेवतोग
तिअर्थज्ञाने कस्य वा वामे वा वां नखिकारादिजात त्रास्त्वोर्थोहि हेतव्याधि चिकित्सिताज्ञानात् व्याधिप
क्षे — — — — — समर्थो भवति। प्राग्जन्म प्राग्जन्मात्र हेतोपि रोगा — साध्यास्तु त्वाहासाध्यति क
तिपुण्यकर्म्माणि पुणतायायातनेलिवर्त्तते तदभ्यासेपीति चत्रा इत्यर्थः। मस्तु च कर्म्माभ्यास इति प्राकृत
च त्राद्दृष्टार्थं किमुपेक्षते तदभ्यासश्चेति। नत्रे के उक्त यत्नमनुचिन्त्नोतीति वदन्ति। यतय त्रा दृष्टस्य
कर्म्मणि पुनं पुनरस्यते नेति। त त्रायते नेति। यत्राभ्यास द्विवेद्द परहीन चात्र। तस्मादत्र कर्म्म सं दर्श
ह्मपार ख्यातिभि प्रजा पतिधनं त्रंकारोत्र याप्ययापठनं स्वस्थानारक्षण समुच्छिनोति सेउवः
नामनारुउ — — — — — इत्यर्थः सिद्धोउवतीति। श्लोक्ष्यते तत्रैन्याय वैदिका यापजिकायारध्य
संप्रदानीयः॥ ॥ ॥ ॥ सप्रयो — — र्जुनाय॥ अध्यायनर्भं प्रदातीया ते
र्र प्रस्ता बणीयारेउः। यनप्ता — त्रास्तीतउपगतस्यार्थः प्रउाषणं प्रज्ञंउ जाषणेसुवितीय
८

सोऽशुद्धं। वाक्स। छर्दं। सुकृताउसयो श्रुवावाग्यत॥ — — — — तित्रयाण नाश रुताबा गुणादेवबोग
कतिअर्धज्ञाने कस्यवाचामेवावांगभिकारादिजात त्रास्त्वोर्थोदि हेतव्याधि विकित्सिताइसा नात्र व्याधिप
रमोक्षे — — — — — समर्थोभवति। प्रागज्ञप्राग ल्पमात्र हेतोपि रोगा — साध्यान्तुरसाहासाध्यतिक
र्मेति पुण्यकर्म्मणि पुण तायायात नेलिवर्त्तते तदभ्यासेपीति वचा इत्यर्थः। मस्तुव कर्म्मभ्यास इति प्राकृत
र्थं। त्वत्राद्यर्थं किमुपेक्षतेत दभ्यासंचेति। नत्रेकेउक्त यत्नमनु विन्नोतीति वदन्ति। यनय त्रादभ्यस्य
तः कर्म्मणिदुर्नं पुनरयतेनेति। तत्रायतेनेति। यत्रभ्यास द्विवेद्द पदहीन चात्र। तस्मादत्र कर्म्मसं दर्श
नं मकारेणसमुच्चीयते। तस्माद्दर्शनं हि कार्योभ्यासा हेतुणायारे गमितिसिद्धो दर्मं ने नेतिसिउव
सिद्धिप्रार ब्राह्मि भि प्रजा पतिधनं त्रंकारोत्र याध्ययायपठनं स्वरस्थानारक्षण समुच्चिनोति तेनासा
ध्या नामनारन्ते — — — — — इत्यर्थः सिद्धोउवतीति। श्लोक्षते तत्रैन्याय वैद्यिका यापजिकाप्यारभ्य
यनसंप्रदानीयः॥ ॥ ॥ ॥ ॥ सप्रयो — — र्जुनाय॥ अध्याय नर्भप्रदातीया
नं तरं प्रस्त बलीयारंउः। यनप्ता — त्रास्तां तसुपगतस्यार्थः प्रजाषणं प्रर्णंउं जाषलेसुवितय

...pi +āṣaṇam avinantaprakṛtiṣ ma---darśāt paṭhitetu śāstram arthataḥ
...abdaḥ pratipādayati adhitam apy adhyanam ananubhāṣitasarvata prāpatre
...yatarbodhyayanasyā tu paśādarthaḥ ta--rṣe[lś]abhāṣaṇanasya

scope of the MS:

दुर्कं आकुवा कोसौ ------ इत्यादि श्लोकव्याख्यानामायां तनेति । कं पुनर्दोष ------ इत्याह ॥
अधीतमप्यध्ययनमित्यादि --------------- धीतमप्यध्ययनमनुभाषितमर्थतः इत्य
त्र असमभाषणं उन्मुत्रकितो ध्ययति । उच्यते । प्रकृष्टस्तु भाषणं प्रभाषणं पाठे पिडाषणमविनन्तप्रकृति
श्रुम -- दर्शात्पठितेतु शास्त्रमर्थतः प्रकर्षेणाभासितव्यमिति तु शब्दः प्रतिपादयति अधीतमप्य
ध्ययनमननुभाषितसर्वत प्रापत्रे तु शब्दः पश्चादर्थस्ते नायतर्बोध्ययनस्यातु पश्चादर्थः त -- र्षेण
भाषणनस्यश्रमपि प्रथममिति । अनुपदपादश्लोकः तु वक्त्रयमनुवर्चयितव्यः अनुवादस्य --
--- श्लोकद्वतारव्याने त्यादिना वीज्ञायकर्मर्ष --- संज्ञा । कर्मप्रनवमीययुक्ते द्वितीये
ति द्वितीया । तदनुर्थः पदंपदंपात पात्स्प्तो क्रमनुवर्णयितव्यमिति । कस्मादिति हेतुराकाङ्क्षितः
प्रत्युत्तरमाह । सूक्ष्म्यादीत्यादि हियस्मादर्थे दस्मात् सूक्ष्म्याद्व्यादिदिरूपा । इत्यादिना तु सु
वि ------ नमेव विवरिष्यामः । तत्रास्मिन् शास्त्रे द्वयीपद ------ सुदान्याळ केरसाद्या
त्र श्रयसूतं -- साहत्राधुरादयः वीयत्रीनोत्सादि द्विविधमस्तीति ददाति ------ धूरकयू

dhātavo rasādayaḥ śukrāṃtāḥ /
cad(->v)alasīkāvasādayaścopadhātavo gṛhṇati /
tre nyato dhusaptamalānā cakṣuto tatrapūrvoktair dvair paṃcānāṃ paṃcedridriyādhiṣṭhān

104 (none) Unicode (UTF-8) Unix (LF) 1.557 / 176 / 50

दोषा वातादयः दस्यतीति धातवो रसादयः शुक्रांताः । मलत्रय हणात्र स्थून्या । न्दे दलसीकावसादाय
श्चोपधातवोऽष्ट गृह्णंति । रस्तोद्दोशात्क सूत्रेन्यतो धुसप्तमलानां चक्षुतो तत्र पूर्वोक्तोद्दोपचानीयं पंचेंद्रि
द्रियाधिष्ठाना नीयं चेति । तद्यथा । दूतिकासीहाणककर्णगुथरोमकूपप्रजननमलश्चेति । साम
वार्ण्य प्रत्योरीरोक्तावातादीनां स्त्रीणामष्टमो गर्भाशयः । संप्रात्तरं जमर्मेश्रातें । स्वघत्रिरासूतानि । न
वस्नायुशतानि संधयो दशोत्तरे द्वेशते अ – – – – – – – – त्रीणि । तेषां विभक्तयो विभागाः ।
भेदाश्चयर्य । तथाप्रनष्टशाल्योद्धरणविभागः सूक्ष्मायस्मादिति संबध्यते । तत्र धनष्टशल्य
म – – लुग्मादि वास्तुषु । तथाधननी श्रोनोस्थितिवरसत्तृति शुनीलिनं तस्यामथ वद्धस्योद्धरणं न १०
वभिः स्वाभावादिभिर्हेतुभिः अवकाश्यत्तु तस्माद्यनुलीतस्य विदद्धस्य दातेवापहरणहेतु । प्रति
लोमानुलोमश्च । एषतत्तु वद्धानवद्धयोस्तत्रैव वक्षामः व्रणविनिश्चयो वातादिभेदेन – – वा
षोडशविधः । – – तु समासेन द्विविधं संधिमुक्तं कोड – षेव । तत्रं वद्धिसिद्धिमुक्तं । – पद्धिसंयिमु
क्तं । द्वादशविधकोडं जुस्ममिति साध्ययाप्य प्रत्याख्येयतावस्त्रकेयमाकरक्षे नति संबध्यते ॥

बस्रोद्धात्।स्वाध्यसमपि गुरुस्व — — रु — — षो गृह्यते। किमस्य सूक्ष्मपरं सूक्ष्मादित्यमुक्तं शूक्ष्मत्राह। —
— मतयत्वाले। आदिग्रहणेन च कारवाजी। समासविधिना शष्ककर्द्देण। न सविग्रहत्रये — — — रमा रमान
त्रिकारलक्षणारिष्टविकल्पा त्रयवश्रयेत्र — — — दरिरसूक्ष्ममित्यादि। — — — द्यात्यन्ते। विषयस्य
निपरस्य — — व्याव — — नीतिविरो॰ [illegible] प्रासदाः। ये चिन्त्यमाना विनानुक्तोऽसवायमर्थः। अ
तस्यप — — पि त्रिंसमानाः किंपुनन आता इत्यनुत्राष्टार्थे सत्यपि नारिमुहूर पि। टचुच परतस्सू
क्ष्मात्। हि दोषभेषजदेशाः। स्वाना — — — त्राह। यसात्म्यसत्वप्रकृतिवयसाम वक्ष्यान्त राणीत्ये
के। नाप्यत्रक्रुद्धीनोनमुहिताति। उच्यते। गृहीतानि। कर्चैदोषयहणेन। — — — नादमकृत
भेषजं तु इत्यादि ग्रहणाद्धि देश शारीरं पुनर्ह्रौडु मध्वादिग्रहणेन। त्रोबाणरोगसाध्ययाप्यप्रत्या
ख्यायते। याप्यग्रहः॥ — — वाक्ते। आतुरमुपक्रममाने भिषजायुरेवादौ परीक्ष्य सत्यायुषित्या
[illegible] धिज्ञ तु अग्निवयोदेहबलसत्वसात्म्यप्रकृतिभेषजदेशा॥३॥ परी — — — नीदहीत्राचीर
सुदुलये। रप्यत्रग्रहणं न कर्त्तव्यं। आतुरोपक्रमणीयो नेत्याद्। नै तदस्ति। तत्र शारीरतावन्न कृशत्वादि

वक्रेश्वर। स्वाद्यसमपि मुख – – द – – धो गृह्योते। किम्म सूक्ष्म परं सूक्ष्माद्यमुक्तं पृ क्षम्याह। –
– मतयश्चाले। आदिशब्दान्न्वकारवाजी। समाह विधिना: राष्टकर्षेण। नसविधिस्त्रये – – – रमारमात
त्रिकारक्षणारिष्टविकल्पाश्रयवक्ष्येत्थ – – – दरिसूक्ष्ममित्यादि। – – – द्यात्यन्ते। विषेषय
निपरस्य – – व्याव – – तीति विशे॰ [illegible] षासदा:। ये विंच्यमाना विनानुक्ता असवायमर्थ:। अ
तस्यप – – पि त्रिंसमाना: किंपुनन आता इत्यनुशब्दार्थ: सत्यपिनारिमुद्देर पि। टनुचपरतस्सू
क्ष्माणि हि दोषभेषजदेशा:। स्वाना – – – नाह। यसात्म्यसत्वप्रकृतिवयसामवस्थान्तराणीत्ये
के। तात्पत्रकुर्वीतोनमुहितानि। उच्यते। गृहीतानि। कचं दोषग्रहणं ता। – – – नादमकृतं
भेषजं उ इत्यादिग्रहणाद्धि हेत्र शारीरं पुनर्हां उ मलादिग्रहणेन। शेषाणां रोगसाध्ययाप्य प्रत्या
ख्येयते। याप्यग्रह:॥ – – वाक्तं। आतुरमुपक्रममाने मभिषजायुरेवादौ परीक्ष्य सत्यायुषि त्या
[illegible] धिश्च उ अग्निवयोदेहबलसत्वसात्म्यप्रकृतिभेषजदेशा॥२॥ परी – – – तं दही शावीर
लउलये। रप्यत्रग्रहणं न कर्त्तव्यं। आतुरोपक्रमणीयो ऽध्याय। ते तदस्ति। तत्रशारीरतावत् लक्षणादि

dhātugrahaṇāś śūnyārtad(->v)alasīkāvasādayaścopadhātavo gṛhṇati /
raṣṭaudvautrakṛtsūtre nyato dhusaptamalānā cakṣuto tatrapūrvoktair dvair paṃcānāṃ paṃcedridriyādhiṣṭhān

untitled text 3

(New Document)

untitled text 3

रैदेनसाधमादिमा — — प — क्षे बृहत्तुरसाविक्षत्तुसकलविषज्ञानेन। — — — मपि तत्तत्र व्या
कृतं प्रकृतिं त्रैषजं चान्यत्रोपदेक्षागच्छतिवक्तना इ। इदानीमन्यशास्त्रो — — — — — मीशिष्य
हितत्वेन विज्ञानोपायमाह। अन्यशास्त्रोपपाशानामित्यादि। कुतः पुनरन्यशास्त्रोपपन्ना अर्था
इहोपनिताइतिक्षस्तेतत्रस्त तत्रणयनदोषपरिजिहिर्षुराह। अर्थवशादिति। अर्थशाद्ध प्रयोज
११ नवाची प्रयोजनाधीनत्वादिति। अन्यशास्त्राणि व्याकरणसांख्यवैशेषिकज्योतिषशास्त्रादीनि रव
तत्र व्याकरणोपपन्नार्थः। दोषाणां स्तावप्रतिपादनार्थनिरुक्तिः कृता वोगतिगंधजायाः। रुपसेताप
श्लिषआलिंगने। राततं याउभ्यः कृदिहितैः प्रत्यये वातः पित्तं श्लेष्मा इति रूपाणि उवंति। तत्र गति
सीतापोपश्लेषश्चाभावा स्वातादीनुपदर्शयितुं निरुक्तिः। तवाशोणि तवर्णनीये सांख्यदर्शन प्रयोज
नवज्ञादोषितं। तद्यथा सत्तारजावानामभिव्यक्तेः। यदिहासत्तोभावा उत्पद्यरन्नू। एवगन्येषनुत्वेपु
कादिन्यायात् डिडौवितत्वं। तदश्वादिधातुनामपिप्रयोगः प्राप्नोति। एतद्दोषनिराकरणाय सांख्य
दर्शनमाश्रितं — — — — — तिव्यक्तेरिति। तत्रामधुरादिचप्रपुरसहसन्याद्दयो गुणाद्दर्शिताः तानूतथानि
र्णशाउसमुणानेच मा — — — वमाश्रिष्याः प्रतिपक्षं तमति वैशेषिकदर्शनं दर्शितं। त्रिगुणकु

ṣṭaudvautrakṛtsūtre nyato dhusaptamalānā cakṣuto tatrapūrvoktair dvair paṃcānāṃ paṃcedridriyādhiṣṭhān 150.

untitled text 3

w Document)

ed text 3

—— दर्शितात्‌ इति। तथा त्रा शास्त्रादिकर्म्मणां सामग्र्यन निर्देशात्‌। काजमा मान्य एव कदाचित्‌ कश्चित्‌ शि
ष्यस्त्रानि करोतीति ज्योतिषं दर्शयन्नाह। इत्यास्त्रेषु तिथिदारणमुहूर्ते ष्वित्यादि। तये ते वांश्रजो जलचरणोति
हापनीतास्तद्विधेभ्य एव ज्ञेया: सेव विद्यावेषांति द्विधा:। कस्मात्तद्विधेजा प्रकर्तु — देव्याइत्याह। नहेक
स्मिन्नित्यादि। अमुमेवार्थं ग्लेकीन स्पष्टिकर्तुमाह। एवं शास्त्रमधीयान इत्यादि। तदेतच्छास्त्रज्ञानमपि
सम्यक्‌ कर्म्मगार्य — य। येन सम्यक्‌ कर्म्ममार्गारआदेवा लिप्ते तार्थसिद्धिरिति दर्शयन्नाह। शास्त्रं गुरु
मुखोज्ञीर्णमित्यादि। आरोग्यदानेन धर्म्मार्थकाममोक्षाणां शामनात्‌ शास्त्रं। अन्ये तु शास्ति यस्मा
कृदा — रणा त्रायते च यस्मात्‌ दोस्मरणात्‌ त्रायते च यस्मात्त तशास्त्रमिति। अन्ये तु तस्करा अवलुप्तता
आतुरेभ्यो वित्तापहरणात्‌। प्राणहंतृ चोक्तु अन्यत्रा शास्त्रोपपत्तार्थे विज्ञानोपायमभिधायस्तु शास्त्रो
पपन्नार्थानां मिथ्याज्ञाने सम्यक्‌ तो —— एतयारणार्थमर्थजाते ज्ञानार्थं समानतंत्राणि दर्शितुमा
ह। उपयेन मित्यादि। एतानि समानानि मंत्राणि एतेष्वपि त एवार्था निर्दिष्टास्त्रे न तत्र च — एकरणास
मेष्वर्थेषु मिथ्याज्ञाना ज्ञानसंशय तिवर्त्तन इति। ननु च गुरुमुखादेव एतच्छास्त्रोपपत्तेष्वर्थेषु मिथ्याज्ञा

raṣṭaudvautrakṛtsūtre nyato dhusaptamalānā cakṣuto tatrapūrvoktair dvair paṃcānāṃ paṃcedridriyādhiṣṭhān 0150.

untitled text 3

(New Document)

untitled text 3

— — दर्शनादिति। तथा शास्त्रादिकर्मणां सामग्र्यं च न निर्देशात्। काजमासामान्यएवकदाचित्कस्थिरशि
ष्यस्तानिकरोतीति ज्योतिषं दर्शयन्नाह। इत्यास्त्रेषु तिथिदारुणमुहूर्तेष्वित्यादि। तयेते वीजोजलवद्रणेति
हापनीतास्तद्विधेभ्यएवज्ञेयाः सव विद्यावेषांति द्विधाः। कस्मात्तद्विधेजा षकतु — देव्याइत्याह। नहेक
स्मिन्नित्यादि। अमुमेवार्थं श्लोकीनस्पष्टिकर्तुमाह। एवं शास्त्रमधीयान इत्यादि। तदेतच्छास्त्रज्ञानमपि
सम्यक् कुर्मार्गायाँ — य। येन सम्यक् कुमार्गारे आदेवालिप्ते तार्थसिद्धिरिति दर्शयन्नाह। शास्त्रेषु गुरु
मुखोद्गीर्णमित्यादि। आरोग्यदानेन धर्मार्थकाममोक्षाणां शास्त्रमनात्र शास्त्रं। अन्ये तु शास्त्रियस्मा
मां कृदा — रणात्रायते च यस्मात् दोस्मरणात्त्रायते च वस्मात्तेन शास्त्रमिति। अन्ये तु तस्कराअवलुप्यता
आतुरेभ्यो वित्तापहरणात्। प्राणहर्तृचौरतु अन्यशास्त्रोपपन्नार्थे विज्ञानोपायमज्ञिधायस्तु शास्त्रो
पपन्नार्थानां मिथ्याज्ञाने सम्यक् तो — — एतयारणार्थमर्थं जाते ज्ञानार्थं समानतंत्राणि दर्शितुमा
ह। उपधेनमित्यादि। एतानि समानानि मंत्राणि एतेषु पितएवार्थानि दिष्टास्ते न तत्र च — एकरणास
मेष्वार्थेषु मिथ्याज्ञानाज्ञानसंशयतिवर्त्तन इति। ननु च गुरुमुखवादेन एतच्छास्त्रोपपन्नेष्वर्थेषु मिथ्याज्ञा

नाद्यानिवर्त्यते तत्किंचित्प — दादिशास्त्रैः । नैव दोषः त्रिविधो हि प्रत्ययं य उत्साहमीयः । आगमप्रत्य
यः स्वप्रत्यय इति । तत्रायमीतरप्रत्ययार्थेनोपधेन वादिशास्त्रादि । दोषाणां शाल्यतंत्राणां दूजान्येता नीत्य
मेन न शेषशास्त्रं तंत्रप्रत्ययो न भवति । ये सन्मूलका । तेषां न हि तंत्रस्वकं प्रामाण्यमस्ति । अन्ये तु गुणोत्र
प्रज्ञापराधस्यापायर वादिशास्त्रे मिथ्याज्ञानादयो निवर्त्तते इति वार्त्तयन्ति । वोपचे नवादिशास्त्रे विर
२. त्र मिथ्याज्ञानादिनागुरूणा प्रज्ञापराधीकर्त्तव्यमिति । अध्ययनेन वस्येदं अध्ययनेन दत्तस्येदमित्यणु । यथामो
— त्रारिष्टपि । ॐ सोक्ष्मतेन्यायवदिकायां प्रज्ञापराधीयो नामाध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ ॥
अधीतो नुलापि तु तंत्रस्य विज्ञाततंत्रत्वेन कृतकर्म्मा मार्गे धिकारः । तदुक्तं शास्त्रे गुरु खो झीलं मादो
यो पास्य वास्ये संवृत । यः कर्म कुरुते वेद्यः स वैद्योन्ये तु तस्करा इति । कर्म्मणि चावश्यमग्रे यंत्राद्युपह नं५
रणीयं । तद्विना कर्म्म कर्म्मफला निष्पत्ते रित्त । योपहरणीया एतः । अर्थतो नुजापित तंत्रेण कर्म्मक १२॥
र्त्तव्यं । तच्चोपहरणं त्रिविधमिति दृष्टः । प्रधानस्य कर्म्मणो गभूतयोः पूर्वापरकालभाविनोः कर्म्मणो भेद
पुरीकृत्याह । त्रिविधं कर्म्मेति । एतत्त्रिविधकर्मोपयुक्तं मत्त्रोपहरणीयमिति भावः । कथं त्रिविधमित्याह
पूर्वकर्म्मेत्यादि । तत्रैलोक्यं वनादिविरेकोनं पूर्वकर्म्मस्ब्रणस्यादि । एव मद्रो पली य प्रधानं
वम व्र रौ

कर्मैतत्स्मृतं। बृंहणोग्निकार्येतु तस्मात्कर्मसमादिशेत्। अन्येतु वमनस्याधूपादि व्याधितः पूर्वस्नेह मैवं
मेवं सुपपाद्यः। प्रातावमकेव ततः। पापेयाघतः उक्तं सार्पिणेति संज्ञि। आदाढियते प्र दंत पूर्वकर्म। इदं
च प्रधानं। इदं तु पश्चात्कर्मेति प्रचक्षते तरमाह। न ख्यापिं प्रत्यक्पदेक्ष्यामः। न ह व्याधीनां पूर्वकर्मादि ध्यामत्र
यस्साध्यानामतिवृद्धेन यं थ बाल्ल्यादित्यर्थः। अनेवीक्षायां लक्षणे ठंक्ते चादिना कर्मप्रवचनीय
संज्ञायां कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति द्वितीयादिं तदयमर्थः। व्याधिंव्याधिं प्रत्यक्पदेक्ष्यामः। ननु शाल्यतन्त्रा
ते — त्रेषांगव्याप्ते स्नाविषांस्नेहादि कर्मणामस्य उपकरणमुपहरणीयं प्रसज्यते त्याह। अस्य तु शास्त्रस्य
त्यादि। कुतः पुनरदेशे षांगव्याप्तौ — — कर्मणामेव प्राधान्यमित्यवते। शल्यशास्त्रस्य रक्षा विविधद्रव्य
लोहलोष्टादिष्वेव शारीराबाधकेषु प्रवृत्तेः। तत्र च शास्त्र कर्मणो दा — — यत्तदेव कर्म प्रधानं सर्वांगव्या
प्ति — यत्किंचिदाबाधकरमिति परिभाषिके — — — मनेन स्नेहादीनामपुक्षार्योपि गृहीतो योगकर्म
णामत्र प्राधान्यमिति। न तत्सचावश्योम्यागे उपहरणं। च सनिक्षार ङ्लोकसाचत्र शास्त्रचात्। तत्संस्र
वणमप्ययोपहरणमिति। तत्र शास्त्रनिवर्त्यकर्मनियमात्कतिविधेयह। — — विघटयोजनेनछिन्नं ह

हर्षितश्चाह। तत्र शास्त्रकर्मोपरि दृष्टमित्यादि। ता — — — तिपादयितुमाह। तद्यथेति। तत्राछेद्यंति
गच्छवतुछेदनीयमर्थ — — — — — स्तदनीयं विद्ध्यादि। देय्यमक्वास्तु — — — — — यन्तिरादि। तर
णीयनस्थयसुस्तत्रंर्वं॥ त्रोषालिप्रसिद्धलक्षणानि। अतोन्यत यकृन्यथाञ्जि कर्षिधाकर्द मिच्छता। पि
तुरस्थूळः। प्रोतः — — — — — श्रणबोधनद्रव्यं। तर्पणं तर्प्यत्यतीति तर्पणं जलं हुतया शाकुदशीरादिषा
— — — — — चादोआतुराणांदानायकषायमौषधकवितसुदकंसमुद्धृण प्रक्षाळता घर्कः क
ष्ठाहादीनि आदिशब्दाञ्चाकवलिकामूत्रकपाठक — स्थालीनवनाशनादि परिकर्मणिः पक्षिता
व्या एतकाः परिवाहोब्वात्यर्थं नत्रोपचारकाणात्रे — गुणस्य प्राधान्यात्। तदेवप्रथमं दर्शितं
— — — वचळमनसः। स्थैर्योश्चिरकालक्लेशसहतोबलवत्रः शस्त्रास्त्रवळहुतामतप्रदक्ला १२।
सर्वक्रियासमर्थाः — — — न्नरंप्रशस्तेषुतिथ्यादिषु दध्यादिसिद्धिं प्रापर्वरत्वामर्मादिपरिहरन्
ननुलोमं शास्त्रं निदध्यात्। अनुलोममिति। — — — — — — येने वाद्रनेन सोमानिरूत्तितेने
वः। — दीनन्यर्थः प्रतिलोमंउलोमरिति: देवप्रतिहारंशास्त्रं कृगीउवतिरुजांवा पादयतिक्रियद्रूणशास्त्रे

निदध्यादि — — — ह्रयदर्शनात्। एकदेवोपहारे छस्त्रं न पुनः पुनरित्यर्थः। आशोवेति व — पवकार
मेवसमुच्छिनोति। ततोन्न यत्रापि द्वियसः — — — — णतो गह वे छस्त्रमिति रुदात। सुश्रुतशास्त्रणतेन
र्थसीआवयन्त्रः त्रिविधिमाह। महत्स्वपि च पाके छिन्द्यादि। शास्त्रस्य पदस्थानमुक्तं किमन्मात्रमित्याह। स्वयं
ह — — लानं तरं वाअतनत्राष्टोयनतरुणो वावी। यद्युक्तं जीपु। लायकाः शा तेत्रतान्यावगाढे छ्योगुळाव
काशामवगाढे त्र्यगुलावकाणमिति व्रणकर्मणि। अशास्तस्थाकृतविशेषे राह। तत्रायत इत्यादि।
तत्रेच्यनत्र्यनिर्दिष्टं शास्त्रकर्माधिकारोति। तत्र शल्यकर्मणि एते व्रणगुणा — इकोन आयतत्वादयः
तत्रायतो दीर्घः। विशालो विस्तीर्णः। सम इति समपाकः। असमपाको हि। किंचिन्पक्वः किंचिदपक्वो त
त्रपातता यस्तुल्यो न भवति। तदुक्तं। विशालो लो विपर्गविहश — — — यात्यवगाढदोषः। तदपि
घर्मपक्वते चापि विद्धि सान्निपातिक अन्यरू विणाळक देनचतुरस्यमाचक्षते प्रसमशाद्वेन यदुक्तं
तदुक्तं आयतश्चठरस्त्रोह तस्त्रिगुटक इति समासः। तत्रेहतिः श्रीव्रणकृतयो व्रणगुणचेन कर्मणि निर्दि नि२
ष्टाः। कथं पुनर्विशाल छद्मेन चतुरस्र उच्यते। यस्त्रायत दीर्घः सविशालचेन — — — सोऽभवति। इतं तरस्तु समशाद्वेन
दृष्टगेव निर्दिष्टः। अन्योऽस मोऽस्याम्रूपक दणिदन लि प्रमगतिः स्वायते व्रण। समहतिः। पिसबने

सुवित्तकः इति सुष्ठु वित्तकः जिह्वादंतसंध्याद्यशाप्यदेशामना। अतः। अमुमेवार्थं श्लोकेन स्पष्टीकुर्वन्नाह।
आयतस्य विशालस्येत्यादि द्विदशारेण आयतो पि विशालो लोप्यायस्त इति प्रतिपादयति सुवित्तक इति
सुव्यक्तः सुष्ठु पुर्वन्मूतसकलावयवः स येव निराश्रयः निर्गत आश्रयो मर्मादेर्यः स त्रिराश्रयः निराश्रा
यस्त्यन्येतत्रानलुसर्गीयिर्थः। प्राग् — — प्रतियुक्तेन वैकालेन कृतः। १ तेन शास्त्रक्षारात्रिसाध्य वाकरहृष्यो
४ रप्रोक्तकालः। तथा शास्त्रादिनिषेधात् रअयवासौ ते काले रत्रिसाधनतद्बल: ग्रीष्मसरवाप्राप्तकालः। अन्ये
तु युक्तकाल कृतः समपाक इत्याचक्षते। यो हि विषसुपाक कालः स किं विल्पकः पच्यतपस्तातीति समका
ळतानास्ति। यथा व्रणस्यान्तरराज्ययपुणा शास्त्रकर्माणि प्रशस्ता:। तथा वैद्यगुणा अपि। किं विशेषशास्त्रा:
सीतिमान्तु — — पित्तमाह धीर्यः मान्नक्रियेत्यादि। उयलीनो हि साध्यसमित्राणपुवगाढमूळेनारल्भते। १४
आरब्धवाशोषयति आम्रक्रियया आतुरस्यविं — क्रमो न उवति। शास्त्रैते स्वणा तेन उजातेउ वति। वद्ध
बातेक्षो शास्त्रगुणेन वैद्यगुणाधुनरत्रानिर्दश्यंते। आम्रक्रियाव्रणकर्मणि शस्यते सा च वैद्य हस्तजा।
यता दशास्त्रते। दक्षेत। प्रवेति दर्शयति असंमोह आमपक्व एवन परिज्ञानेन वा प्राप्तावछाने वाम्हता॥

अन्यचन्यथाहुः। ——— सारिस्रुरकादि दिदृक्षति संमोहः इदानीं वक्तुं दोषा। नजाद जारं आख्या
कप्रातव्या दूणस्य पथ यत्रोत्संगगतीव रूवतस्तत्र विधानं वक्तुमाह। यतो यतो यति विद्रुमारिति। — विनि
वगति नाडी उत्संगः उवो संगः। रूणायायहि चिरकाळ पूयावस्थानेनावदारितवत्तः प्रदेशांतरं निम्न
मुत्संगं उत्संग मह। मुत्संग उत्क्रच्यते। तत्र यतो यतो गतिं विद्यादिति। यस्माद्यस्मात्स्थानात् गमनं पूयस्य य
थादोषो न तिष्ठतीति। दोषात्र पूय — व वा पूयावस्थानाद्धानादयोदोषा अनुबध्नतीति पूय एव तोयः
त्राष्टे नाडि हितः। कारणकार्योपचारात् तीर्यक्छेदो उहा। — — — न उक्तं। हीनातिरिक्तं तीर्यक्छुमा
त्रं छेदनमात्मनः। एतावता स्तो ष्ट विधे व्यापदः। शास्त्र कर्म्मणि। तस्य तीर्यक्छेदस्य विशिष्टविषये
प्रति प्रसवं कर्तुमाह। तत्रस्रु गंडललाटे त्यादि। तत्रेत्यनंतर निर्दिष्टकर्म्मण्यन्यत्र कोदोष इत्या
ह। शिरादिक्षणं न मित्यादि। क्षणनीहिमनी। क्षनेतिय दितिर्यक छेदनं क्रियत इत्यर्थः। सा
सकंदिति। कंद एव कंदी अल्पाचारस्त्रीत्वं तहाथा घटीति कंदात्मा रंभा सा ऊर्ध्वं स्रंजवद् इत्यर्थः॥
यदप्युक्तं। उक्तवत्तमातुरं प्राङ्मुखमुपवेश्य वितद्यापि विषयांतरे प्रति। मर्यंदर्शयन्नाह। मूढ

८.

गर्ज्जेत्यादि। तत्र मूढगर्भोदरात्रोस्मरीगर्भोदारसुखं च चत्रपरिपूर्णेकोष्ठवाद्यंत्रदानादिभिर्मक्ष्मर
लीबाप्राप्नोति सुंसुरुवरामोस्वाहा गोघुणयाविद्धं तत्कर्म्मघातं करोति त्रिनाशिरढ्डिः। — — — —
श्वास्यप्राणरक्षणार्थं व्रणमर्ब्भिमृष्टा व्रा ज्ञानिगन्धसंगादिविज्ञानार्थं कषायेन प्रक्षालयसद्यो
व्रणविहीनेन सप्तरात्राद्ध्वं — प्राश्वं दोषहारो षध सिधूनकाथेन क्षीतेनोदकमादाय व्रणां
तर्गतं तिलकल्कमधुसर्पिः प्रागाढां वर्तिं प्रणिधाय व्रणीनमे — मातुसंगेव। वर्तिपदवर्तिय
स्यादिके त्रिके तिसीज्ञांतरं। क — छद्यो व्रणोषधपिंडेन कवलिकाहच्चेति कवलयति। काढीक
— नीति कवलिका। व्रणकक्षोषधमवच्छादयति उग्रोत्र पलाशोदुंबरादीनां च गादिवर्वेधेनोप
पादयेदिति। कोष्टायामितिम्ना। आलेपवेधनविधिनिर्दिष्टे रावेदना रक्षो ध्रेरिति। वेदनाभ्रेरक्षो १५॥
घ्रेरितिह निरूपं प्रत्येकमर्त्भिसंबध्यते। वेदनाघ्नानि हिंगुलवणादीनि रक्षोघ्नेति वचादीनि धूप
द्रव्याण्याह गुग्गुल्वगुरुसर्जरसेत्यादि। आज्यशेषेण धूपनद्रव्याण्याज्यमिश्रेण्यः परिशिष्टेनुष्टते
न समालभेत मस्तयेश्चाप्रदानीव्रणितस्य — — — — — दिरं सलाउ रक्षोभयपरिहारार्थं रक्ष

कर्म्मणि निर्दिष्टोन्याह।— दक्षुकादित्यादि।दारिकुसादापोजलं गृहीत्वा प्रोक्षयन् मार्जयेत् रक्षाकर्म्मेक्षु
वे यस्मादानिर्दिष्टपदानां मंत्रचाद्विवरणं न करणीयं।आमृत्ये वसलदानात्।आगारं गृहं प्रवेश्य
नायथिच्चा आचारिकमाचारं प्राप्तं तेद्दिविधमाह।रविहारलक्षणं ब्रणितोपासनीयं निर्दिष्टोआ
शूर्वोचरते।गतिलक्षणार्थद्रुप्येवर्त्तमानस्य घयेनस्य चार्थेतमित स्मोहोरं विहारं वेदामिहक्षवी
क्रपदिष्टोत्।ततस्तत्र वनंतरं कषायेन प्रक्षाल्यस धौवणाचितानांड्व्याणीं क्वाथेन।एषसिद्धिति वे५
पूर्ववत्।अपारद्धरपरस्मिन्नहनितत्रदोषं वक्तुमाह।द्वितियदिवसपरिमोक्षणादित्यादि।द्विय
स्मादर्थे।यस्माद्वियथितः सम्यगंकुरितः ग्रंथीभूतः।चिरादुपसंरोहति।उयवेदनश्चउवति।द्वि
तियदिवसपरिमोक्षणदोषोपद्रवात्।तृतीयबंधेनेपि न चेन्नैसंजमेकुर्वाणे परेद्युर्मोक्षये
दिति।द्वितीयबंधेपि तृतीयेह निक्षिप्ते नेनेव गर्वेवाक्यानीसावधारणफलत्वेनापराह्णवर्वे
निषेधस्य सिद्धं चात्।न चेन्नमपरेद्युः स्वुपरमाणेसाक्षयदिति।तृतीयवधादिषयएवाह क
थं वर्णयति।तेन तृतीयेपिस घोवणविधिरेव तृतीयबंधस्योपरिष्टात्साधाव्रणात् वेदस्रीयन्नाह॥

८.

अतकर्दमित्यादि। चतुर्थेविषे दोषादीनावस्त्तः पुनरस्त्रवातादिषु दोषः। हेमंतादिष्वृतुषु वाके
वेनवर्कियदस्य। आदिशृहनाद्वयवाष्टादीति। अथैस्यपरीक्ष्यकषायादीनि आदिग्रहणात्कस्क
सहादयः। एतेनचतुर्थविधादाविघानार्थस्य सद्योवाहल्वमडिमर्ने॥ तदुक्तौ सम्रोड्रेण। — प्रा
वमधुणःशीताःक्रियाः सिग्धाश्वयोजयेत्र। सद्योव्रणानां सद्योहेपश्चात्पूर्वोक्तमाचरेदिति।
तथाप्युक्तं सद्यः प्राणहराणि ३। रात्रु दिवसादस्यंतरं मारुजन्ति। शुद्धर्ववाहिरस्यतरस्थतत्रां तर
शुद्धिलक्षणं वातादिवेदनापरामोवहि शुद्धलक्षणेदिषु रवणजावरस्थानगं थाच्चचारः। त
दुक्तं जिह्वातलाभोनमृदुश्वश्लक्ष्णः इत्यादि। रूढेयजीर्णादीनूपुनार्विकारूजयात्। आघियहाण १६॥
ज्यहसादयः। निबिहस्यद्वितीयदिवसस्य परिमोक्ष्यस्यप्रसवं कुर्वन्नाह हेमनइत्यादि। हे
मंतादिषु त्र्यहात्मोक्षयेत् तैत्र शीतचेनशीघ्रं पाकभयाभावाः। प्रशास्तदोदिषुउह्यहात्तेषा पु
नत्वेन शीघ्रं पाकागमउयात्र् शिशिरेः चेवेतिएवकार त्र्यहपवनकर्थदि — — — हेइति — — त
र्यति। कुसम तेवापीति। अपितिशष्टीद्देत्रारवस्योऌ चा केद्दावि ह्यहपिमोक्षः सर्वव्रणानां तथापेतिकस्य

द्विरङ्को वध इति वपमुद्दिमोतिति। हेमंतादीनां प्लवगमश्च इति दर्शयेत्। उल्लौंशीतं त्रयाणां सूचयति। हे
मंतौ शिशिरौ चैवेति। पञ्चकारो हेमंतशिशिरयो आहार मोक्षस्य हि वर्णयति तुर्भिति कस्यति
यं मेरा उच्चारयति। तेन तत्र च आह मोक्षपनि। आस्थी भेव वर्षोपि। अपि च आह लोके चिदैत्र ---
रिभारयति। तेनैवेत्ति कं ग्रीष्मादिरङ्को बध्रीयादित्य विरुद्धं तु वति। अन्ये तु त्रिशिशिरस्य हरणं सं पास्य हेमंते
वन रात्रेव प्राह रक्षा --- मोक्षयेदिति पठति तत्र न सम्यक् कथं प्रावृषि स्तु वा सध्या हार सलिल विदाह
त्र। ग्रीष्माक संज्ञा व न याक थं हेमंतादि --- त्र वर्ज्ये ह मोक्षो युज्यते। तस्याः पादेतु तत्र वर्षो विष्य
ति देशेन देह परिमोक्षाद दोष; तस्य तु यथात्र श्लोके पाठस्तथो ज्जदाध्याये वर्णयिष्यामः। नत्तु किंस
वेत्रैव सं च्छृतसंज्ञास्य के ब्यादिक त्रेवं। किमन्येषा पीत्याह। अतिपातिषु रोगे ष्विन्यादि अतिपातिषु
रो त्यादि। अतिपातिषु आत्ययिकारिषु। तदुक्तमस्मिन्नेवार्थे चरके। हरिद्रं चापदं प्राणप्राप्तका
ले विरेचनं पिबेत्कोममसंछृत्यस्संस्मराद्वा पिडुलेभानि तिरीति। अथवा अतिपातिषु बंधकालादि
नियमव्युच्चारार्थं एवायं श्लोक इति। शस्त्रपातेव स्लौं चिकित्सितुमाह। यावदेते त्याद्यदि। शारी

रीरं प्रदुनोति। उपतापयति। क्व चिन्म्रतनोतीति पाठः। ततव्याप्नोतीत्यर्थः॥ ८॥ सोऽक्ततेरास्यतन्त्रेन्याय
व्रिकायामयेपेहरणीयेध्यायः॥ ॥ ॥ ॥ अथोपहरणीयानंतरं त्रातु
यतोहेमंतादिषु ऋत्वस्यत्र्यहा। परिमोक्षः। इतरे शुद्ध हार। तत्र नज्ञाये न्रे हेमंतादयो वर्षा द्यो ख ता
न्योक ईमाह। अथात ऋतुचर्योनामेत्यादि। ऋतुषुऋतूनां वाचर्याऋतुचर्या शास्त्रनियमित आचा
रगाऋतुचर्यार्थोध्यायः। ऋतुचर्यां उ वतिहितादर्थ्यात छः। प्रतिपाद्यमल्लिकाप्रदीपः। इदं ऋतुचर्या स्व
एवइङः। ऋतुचर्या शास्त्रनियमित आचारः। ऋतुषु ऋतूनां वाचर्या सा ऋतुतिर्कृतिः। तन्याचारः ऋतु
चर्यार्थोध्यायः ऋतुचर्या। तवतिहितादर्थ्यात छः। तद्यथा। प्रतिपाद्यमल्लिकाप्रदीपः। इदं वास्तूल
इङः। ऋत चर्या ऋतुस्तु ऋत्वे पिवक्षति। अन्ये तु चर्यं निति पठति। तत्र चरते गोस्तिभक्षणार्थात्। गदनदव
रेत्यादिनाक्यप्। आहारो विहारश्चचरणीयः। नाह द्वा ऋतुपूर्ववत्। तत्र यदं गन्तूतो — — वत्सरमेव प्रथमं
स्वैकर्मो निरुक्तिर्विषयं चाह। कालो। हिनामेत्यादि। हिता ऋतु उपदर्शनेन। नामप्रसिद्धो कालमतिप्रति — ऐ
उपदर्शनेन सूर्यं रूरिति। भवनं रूरिति। भवते सं पदादिचोज्ञावेद्विकिश्। स्वयमा — मनाप्तः सत्तायस्य संस्वयं रूः।

स्वयल्लघ्वेसत्त्वाकदन्यर्थे।नत्पुनरभ्रणप्रादुर्भावेयोन्यत्र।अतएवदित्यचमस्यमहीपते।तदेवनित्यचंदत्रोमं
न्नाह।अनादिमध्येत्यादि।नित्यःप्रवाहनित्यतया।आदिरुत्पत्तिः।आद्यंतयोस्तुलाभयतयोएवविभूतो — नेम
ध्यः।निधनंविनाशः।तान्यविद्यमानानियस्यसतथोक्तः।स्वधर्मेणभूद्यकालेकर्म्मेणाचिकित्सोपयोगिनानि
दिष्टान्याह।अत्रयेसष्ठापक्षं [illegible] जीवितमरणाचमनुष्याणामि।त्यादि।अत्रकालेरसस्यमधुरानेवापिहि
पन्नतासंपत्तिःसंपन्नता।अधीनं।अत्रवाअक्लद्दस्या।ल्यावत — — — — निपातः।संपत्तियहलमेव।
क् प्रत्रास्त्वाव्र।जीवयोगमर्हतीति।अथवासंकलनलक्षणःवाव्र।कालस्य।व्यापद्ध्वहणमेवपूर्वकृतेजीति
— — — णारतिचकवोत्रन्यपकर्षति।जीवितस्योत्पत्तिरधीनवाव्र।सामर्थ्यादुत्पत्तिरपिकालाधीनैव।तस्य
दानींकालस्यनिरुक्तिं — — — ससूक्ष्मामपीत्याह।सकालःसूक्ष्मांस्तोकांनपिकलाभागकलीयतेसं
ख्यायत्रइतिकालः।कलशब्दःसंख्यानयोरित्यस्माद्धोरादिको।णि —।कर्म्मणिलक्ष्मारः।व्यवस्थितवि
भाषाग्रहणात्तुवृत्तेः।नेरनेटीतिनिचोलोपोनभवति।अहृतसार्वधातुकयोरिति।दीर्घत्वं।ससूक्ष्मा
मपिकल्किंनलीळयतत्तत्रेपठति।गतिमत्वाव्र।क्लिष्टोनभवतीतितदार्थः।१ष्षोदरादित्वादृणलोपादि
साधनंनिरुक्तिःपक्षांतरंदर्शयन्नाह।संकलयतिकलयतिवेतिसंहरणः — — लक्षति।एकराशिक

रोति। उत्पादनात् कलयतीति संख्यातीति सति वस्तुनि संख्यासंउ वा ३। कालस्य कर्म्म निरुक्तिः निरुक्तस्य निक
एणा यरिहास्यमूलं — — वेन्यतस्तु मनुष्यबाह्योपाधिच्छिरोपाधिकं संवत्सर — — त्वं। चिकित्समपयोगिनः
मेगीकृत्य तदंगान्नू त्रिमेषाद्यविनाभाविनो व्याचिख्यासुराह। तस्य संवत्सरस्येत इत्यादि। तस्य काल
स्य निमेषादीनां वक्ष्यमाण लक्षणानां विभागं प्रकृष्टभागं वा नादिश्यः। करोति किं नू तस्य संव
त्सरात्मकस्य — — — भावस्य। भवति वा ३। कालमेके विभूतिं चंद्रव्यमाहुः। स्थापरेयत्र संपरिवर्त्तनेनेस
वैस्थावरजंगमाः निरूपाधिः स्वभावेन कालेनोत्याति हेतुरुक्त स्मादोपाधिका या ह्यास्तद्विशेषाः
क्षणादयः क्रियेवाति प्रसिद्धाहि कात्रदादस्य कारणेऽभतेस्सूर्यगतिर्वान्यात्र प्रसिद्धतमा क्रिया। न
नुसंद — — — — नश्यति किं तु तं येन बाह्यन्ति दिवमाद्वृत्तिर्वा कालः। न तत्रास्मनोहि मात्र नो वेति वक्त
व्यं। नैतदस्ति। न ह्येकस्मिंदे नो दिनेवात्र चंतराणी दिवा — — क्षणादा सर्वेषां कर्म्मावरोधः। इतीतास्म
ते दैनंदिन तेषां प्रत्यन्नजिन्नचात्र। संवत्सरेषु नैरेकस्मिन्नेव सर्वेषां नू तत्र व्याद्विषा नां संवत्सरांतराणां
धपूर्णवरूव्यवहरति यथाभ्यासनेव साधीयः। अति विशेषेण मते विशेषा परस्परं छिद्यते। तत्नोदया

दिनातत्रल — ल्परोच्चारणमात्रो निमेषः। लघुक्ष — — — स्वस्य यदि तस्योच्चारणं ह्री — हादिव्यापारे नो
दीरणं तत्प्रमाणो निमेषः। तत्प्रमाणमात्रेऽत्र प्रत्ययः। ननु बकदमादिभ्यो। निमेषादीनां विभागः। करो
ति। — — लघु स्वरोच्चारणादिन च वितन्यते। नैष दोषः। अर्कगत्यपि तिमेषादयो विभज्यन्ते। सा
धुना तिसततजनप्रसिद्धत्ति निमेषादीनाम् अहोरात्राहानां प्रविभाग — कुमेषो पाधिमुपाहितवान् ननु
कवर्मकं गत्यापि निमेषादयो विभज्यन्ते। ज्योतिषिकाहीति। सप्तादिप्रविभागे त्राकुठो वा माव मो
र्क — — — — — साधुसर्वजनप्रसिद्धे आचार्येण न निर्दिष्टाः। निर्दिष्टमनिर्दिष्टान्न निर्दिष्टाने दिवाने
तरावस्थे — वैबजनप्रसिद्धा। क्रियासान्तभेदो — — — ति। नायं कालभेदोपाधिः सिद्धो भवति मध्य
योः सर्वकाले च नेयाऽत्र प्रमर्दीत्तरः यो सयेवाह्नि रात्रे च तथा मध्ये दिने पि च प हाज्जगो — — नामक
श्चिकालभेदोपाधिरत्रि किर्सोर्हिंसवां निसर्गेणलक्षितरसहर्षुखे परिशिष्टहान इति। विंशति कलाम् मुहू
र्तः कलाद्यादशाभागस्य — लायादशामो भागस्तिस्त्रः काष्ठा ननु कलानादिषु त्रिंशत्कलो मुहूर्तः प
ठितः लघ्वक्षत काष्ठात्रयाधिक त्रिंशति कलः उच्यते त्रिंशत्कलादि मुहूर्तैस्त्रीकी — — ला। अष्टा

स्त्रासहस्त्राणिसंख्या ह्यस्मिन्समुच्चये। कलानांनवतिश्चैव स्वतंत्रपरतंत्र:। अतश्लोके यथासंख्या निर्दिष्टा
संख्यातिरिच्यते। — रं ष्टवत्रापेताश्च तत्रा तसहस्राणि — — यद्विश्रौका — गीकर्तव्या। — — — — वृतंप्रमथ्यते
त्रयहल। ...तः काष्टात्रयाधिकविंशतिकला एव मुहूर्तो व्याख्य इति। — — — — — — — — श्चेति। पक्षे धर्म्मद्वयं
१९ व्यवहर्तुं प्रतिमाजाति। जन्मकल्ले ष्टमीत्यादिको व्यवहार: सिद्ध्यति। एतावुदिर्युक्तौ पौर्णमासीयस्मिन्नत्तभोग:
एवफाल्गुनादिश्चरूदितनत्तुवनिमेषादिस्तत्रक्रमेण क्रमन्यूनयो: प्रवित्तर्भौ नेपुज्यते। त — — सरस्य
उच्यते। यदिहि निमेषादीन्सूत्रक्रमेण — — — — — — — — स्तर: प्रतिभज्यते। तदासर्वेषामेव निगमा
दिनांउक्तौ। सौवत्सरांचचप्रसज्येत। पुनश्चायनयोस्तयोएयहिपुनएधिक — — — — — — — — मेलरि
ष्यते। तदनेन सूत्रार्थक्रमभंगेन प्रतिपादयति। — — — सिकश्रुतुंकला। द्वाभ्यांद्वाभ्यांमासाभ्यां निर्दिष्ट: हिमा
सिक:। — — — — — इतिवकु तपोमाघ: तपस्य फाल्गुन: मधुश्चैत्र: माधवो वैशाख: शुचिर्ज्येष्ठ: शुक्र आषाढ:
नभस्य नभ: श्रावण: शुचि... भाद्रपद: इषुआश्विन: ऊर्ज्जकार्तिक: सहमार्गशीर्ष: सहस्यपौष: ...ऋतुउर्ध्व
वीतव्य:। शीतोष्णवर्षाणां त्रिचादित्याह। त्रिमासिक... ऋतव:। शीतादित्रितयरक्ष
णानामपिसाधारणविशिष्टशीतादिभेदात् षड्तत्रशीनवातकालेते उष्णमादित्येना वर्षमिंदुत: रयनेद्वे

———————— तयो —— अपरिसंख्याय —— तिथ्युगतीनामित्याद्यर्द्धादित्ययोः कालप्रतिभाग
करत्वात् एकत्वं च तच्च कालप्रविभागयति ———— दक्षिणायन ———— व्याख्यायते स्रोतःश्रुति यन्य
सुत —— कालप्रतिभागयति। उत्तरायणे तेषु भगवाना व्याख्यातरर्कं कृति। तेन विशिष्टे ————
वे वास्तहृयर्पा छेदोदोषितादिहि द्वयात्राय ——— तयेंउवति। तत्र वर्षास्वोषधि रद ग्रीष्मस्तोरसोनुयुज्यते
पो विदाहाउत्तरादिलयणात् ———————— तेमधुरोरसस्य वर्षाघन्नुयुज्यते पात्रे द्वात्रउदो ——
स्यादिसत्वात् कालस्यत्रोत्याच। ननु कथं वर्षात्रारदौ रसौ वयणादत्तु ——— आ ——— र दोरव्या
धिनत्वात्। कालस्य त्रोत्यात्। ———— विसर्गरसोस्य आप्रेयं पुनरादाने तेनदस्ति। योसावर्कस्य क्रमे
णाचहृत्त ——— तिन्चस्तावक्षतिसाम्येदिशुनतेयवत्। आदानकुरोवर्द्धमाने नौ वीङुत्रोत्येनचजीय
वे ते अतो विसर्गपंक्तिणावोषियावलुषक्षेते —— चिरुद्देगुणोपि। तत्रस्रोदोस्ति तिथुरति तु हतर
दक्षिणास्य भावात् बलविनोस्सूर्यांः चंद्रमसोल्वचनं तद्वत् वससम होरात्रे साधारणौ त्रीनोस्सी ——
—— द्विमासमेकं याराद्दतिदुर्नोत्यधिक ——— यूतितयत्वमतिव्यपरातपत्नपटलाच निरपिाकरण लं ६

न्यस्तेन कार्तिके पि लवणो ऽनुबध्यते॥ — — — — — मयस्य कषायस्यानुबंधे गेस्य द्विशिष्टाः प्रसृताः हेतं
ते तु विसर्गकालस्वभावेन तु दलत धाद्रत्को द्वळ वतमो हि मासु रिति। हेमंते शीन स्निग्धो गुरु — मधुनो
त२ ततो ऽनुबध्यते। शिशिर वसंतयोरनुपूर्वेण्यायेन सत्यामपि सूर्यबलवृद्धि रिक्तकषायो क्रीतावेवनिबध्यते। आ
दानप्रभावादतु तयोरोक्षे। ग्रीष्मे तु आदानकाळ च भावेन मानादिदौतलव तमः स्वरौ ऋ रिति। उष्णो सद्भी सो
१० लघुश्च कटुको रसो ऽनुबध्यते। घणं तु रसानां स्नेहलाघवादिगुणोत्पत्तौ हेतुः एस विज्ञानीये कःपाद
यि ध्यामः। उत्तरोत्तरं बलमुपरि तथ। उत्तरोत्तरमेव। सोमस्याप्यायमानस्य स्नेहेन स्थावरजंगमाना
माप्याय्यमानत्वात्। तेन प्राणिनां वर्षासु बलमधिकं दक्षिणायो धिकतर शरदि। शरदो हेमंते धिकतममिभ
वति। शिशिरति क्तो रसः। रोक्षोङ्खौत्या। शिशिरस्यावसाने कषायः। काळस्य रौक्ष्यात्योष्णोवायौष्णे कटुका २०
ळस्य रोक्ष्यादाग्नेय चाशु उत्तरोत्तरं बलमपचीयत इति॥ — — — — मेवाकं स्याप्यायनानत्वात्
तेनत्र यावदाप्यायने जगत्स्नेहस्योतयात्। शिशिरेता वद्बलमपचीयतेतस्मादधिकं हीनबलेव
वसंते। ततोप्य — — तबळ च ग्रीष्मो तदुक्तं चरके आदावंते च दौर्बल्यं विसर्गादानयोर्नृणां मध्यमध्ये
बळं च तो। श्रेष्ठमग्रे विनिर्दिष्टो त्। तत्र चार न्म ध्ये तु सत्तमाध्येपि — — गहोरात्रे विषुवरिति। नवोत्तरायणे

२०

विंशतिकाष्ठाएकंवनिमिषार्द्धविजपरिवृद्धिःदक्षिणायनेरात्रिपरिवृद्धिरप्येवं॥ननुचत्रित्रिंशवसंतः——
——कन द्रुमत्वाइतिउत्तरायणंप्राकृतत्रितं।भाष्येतुदक्षिणायनंप्रथमंव्याख्यातमितिक्रमहार्थिः।नेषदो
ष.दक्षिणायनेक्रमभेदेनव्याख्याणो।विहितुउ त्तरायणाद्दक्षिणायनस्यप्रतिपादयाति।विशिष्टंविद
क्षिणायनंविसर्गंचार्थनकरत्वात्प्राणिनामिति।अमुमेवार्थमुपसंहरन्नाह।सोमः———ऋतिमित्या
दि।नानुत्रौसन्निच्यवानुःप्रआरक्षत्तिसोममात्रित्याप्यायनंजगतःकरोति।सूर्यमाग्नेन्यःशोषणंलीत
घायथाकाले।————वृत्तिस्तेनप्रजांवर्तयतीति।परिशिष्टंपूर्वस्वत्वाधारत्वानुषाह।ॐ.वत्सल्पयने
घेयुयपदित्यादि।युगपधेकथालमम नद्वयंसतह——दर्थदक्षिणायनमुत्तरायणंवाननुचमाघ्य
देयाद्वादशामासौवत्सरस्यकतो।तत्किंपुनरभिधानेनउच्यते।सर्वोदिनोहिमाघादयोद्वादशाव्यस्ताश्चाक
मपरिपठितास्संवत्सरइत्याशाक्यास्यात्।अस्मिन्निर्देशो क्रियमाणेयनक्रमेणवद्धउविभागेयनद्वयंप्र
तिपादितं तेनैववेदयनद्वयंयुगस्तोदामवत्सरइतिवास्तानामक्रमपठितानांचमाघादीनांसंवत्सरस्य
भवति।इदानींयुगप्रविभागंदर्शयन्नाह।तेषुपर्वेत्यादि।संज्ञायहणंत्वेउकलयति।संवत्सरपर्वके

नि॰२

अ॰द
कृ७

दो५

युगमिति पञ्चमार्थस्तस्तु हृत्वा तयश्चत्वा । तयुग विशेषादितियुगप्रयोजनन्तु आद्यएवाध्यायेति दर्शिते । कौ
काव्यचक्रमित्युच्यते ॥ इत्यवन्यपरिवर्त्तनाम्हि उपमावर्ग [illegible] प्रवृत्तिरिवर्शयिति । पातः शाखेति यकश
ब्दायमन्यपर्यायः । अतएव वकुवचनविषयतास्या संज्ञो धनाश्रयं दर्शयन्नाह । इहचेत्यादि तुश
ब्दः पुनरर्थः किमर्थं पुनर्वेषादिवत्स तत्व प्रत्याहादोषवधाद्यर्थं । ननुवेदसेवदर्शने प्रागभिधानर्थं ॥
दुर्दर्शनं व्याधिहेतुदातानि संचयादाथत्वा दर्शनीयं । ततश्चेदमेव प्राक् कर्त्तव्यः । नैतदस्ति । तत्रवा
तादिकारणानीरसानि निवृत्तेः तदेवप्रथमंकृतेनि दोषोणेधाना दपि । हम नेशिशिरयेनवसंत
चापिमोक्षयेत् । त्यहाद्यहम्[illegible]र ग्रीष्म वर्षास्वपिच बुद्धिमानपि । एता[illegible]को पोद्धाता दपिविनि
— दिदर्शनं ॥ प्राग्निर्दिष्टं तत्र प्रावृड्वर्षयोर्भेदः प्रावृडिति प्रथमप्रवृष्टः प्रव्राष्ट्राय मादिकर्म्मोसि । तस्य
वर्षस्य तूयसानुबंधोवर्षाश्चियात्प्रकोपो बलीयान् । तस्यविकिसीसैशाधनमिति सैशाधनम
धिकृत्य वर्षादयन्तकानुशिशिरादयस्तु रसबलेवाधिकृत्येति । अन्यत्तु गंगायादक्षिणेजनेव
र्षादयकत्तारस्तुशिशिरादयप्रतिलाभंते पठंतिच भूयोवर्षे जपर्यियो गंगायादक्षिणेजनरत्यादि
प्रयोजनाथतदोनोरवदर्शनांतवा । — — णस्यप्रयोजनां तत्रेउ प्राणुक्रमस्मादिः । तथाचरा

८२

२१॥

३२

केचित्तस्याचारीदोरसदळनिर्वर्त्यर्थोत्रि।त्रिरादिदर्शनेनदर्शितं ------ पञ्जीतियतिमानेसंत्रणेधन
[illegible]षोदयः।तदुक्तं॥हेमंतग्रीष्मवर्षाश्चेति।त्रीलोष्ठलक्षणास्त्रयऋतवोभवंति।तेषामंतरि
[illegible]तानंस्य ---- त्रयग्भवाहुद्वारद्वसंताउति।तत्रप्रावृडितिप्रथमःप्रकृष्टःकाळयतस्यानुबंधो
वर्षाःएवसंततेशोधनमधिकृत्यषड्भिःलक्षतइति।तथैनरक्षि --- गयशिष्टश्चानत्रकाराद्दवळः
सिद्धिष्ठु।अतुल्यवर्षेशीतादिग्रीष्मवर्षाहिमागमाः।तदंतारप्रावृडाद्याज्ञेयाःसाधारणास्त्रयःश्रा
वृद्दभुक्तनभोह्रेयोशरदूर्जसहौपुनः।तपस्यश्चमधुश्चैवैववसंतः।शोधनीप्रतितादेवंप्रामालिकोउ
स्नातेःस्वतंत्रेपितावदयमर्थोल ---- घनमधिकृत्यवर्षोदयः।हेमंतकालमधिकृत्यचशिशिरा
दयइति।इतरेतुदर्शनमागममात्रंपश्यतास्वतंत्रविरुद्धस्येच्यविचारयता --- वदर्शितेनतु
वदोषसंचयोत्रप्रकोपमितितथावर्षादिदर्शनस्यकथंशोधनार्थंवर्षोदयवच्यद्भिधीयते॥
उच्यते।तस्यविधेयत्वेनप्राधान्यो ---- दयोरिकातद्धलक्षणेनेवनि -- क्षतेप्राम
दो तुयायेपिविधयतराधैंअगंत्वार्थंनतुचमळहूत्तौ।दितमन्यदप्याहारविहारापीविधेयेतरम

रसेतितत्किमर्थंवर्णादयोनाभिधीयंते।नैनदृष्टि॥सर्वेषांतेषुस्वास्यरहितिकेषुविधिषुसंस्रोयनस्या मूल्क
तोदोषहरणेनप्राधान्यात्॥नान्यस्यविपर्ययात्।अतएवतोपदिष्टद्रव्यहति।तत्रवर्षोहेमंतयोश्चेषुसंचितानां
दोषाणांशरद्वसंतप्रावृट्सुप्रकुपितानांनिर्हरणंकर्तव्यं।नान्यस्यास्त्वऋतौविधिरिति।दिनश्च प्राधान्यत्वात
त्रपित्तादीनांसंचयप्रकोपौवर्षादिषुयथासहेतुकोऽभवतस्तथानिदर्शयन्नाह।तत्रवर्षास्वोषध्यस्तरुणाइत्यादि।तरु
णयाअभिनवाः।अल्पवीर्याअसंपूर्णरसत्वात्।अत्रवीर्यशब्दःशीतोष्णलक्षणेवीर्येशक्तिः।शीतोष्णलक्षणेवीर्येवचनः
शक्तिवचनोवा।अभिष्यंदिनःशरीराणांशीतवातविष्टंभिताग्निनां।शीतेनकोपितोवातेनःश्चाकपार्थिवादिदग्धेना
मध्यपदलोपीसमासः।शीतेनहिवातस्तंभोभवति।तदुक्तं॥शीतंशीतेनकुप्यतीति।तेनविष्टंभितोमंदवेगीकृतो
निरुद्धवेगोग्निर्येषांतेतथोक्ताः।नपुनर्बाह्येनशीतवायुनातेनहिवह्निःशीतस्पर्शात्तेवर्द्धतिबहिर्लोमकूपरोधेनो
ष्मणोनिर्गमात्।अंतरोपचालभवति।तदुक्तंचरके।शीतेशीतानिलस्पर्शात्संरुद्धोबलिनांबली।पक्ताभवति २२
हेमंतेमात्राद्रव्यगुरुक्षमः।विदह्यंतेप्रकृपाकमुपयांति।आपश्चाप्रशांताः।अपरिणताः।नववृष्टेः।क्षि
तिमलप्रायाद्भूमेःएथिव्याः।रजोपस्पर्शात्तथा।बक्कोष्ठाग्निलक्षणाःसविदाहाम्लपाकः।तेनिकामव्याधी
न।शीतिकायिपासापरिदाहादीन्।तदुक्तंत्रणप्रश्ने।तत्रांतुप्रकोपात्।कोन्वतोदर्शचरणा।क्लिश्या

पिपासापरिदाहान्नद्वेषहृदयोत्क्लेदादिलिंगानि भवंति। अत्रैवेतिकाअम्लकोदयो यथा: सत्तुवारो
पस्त्रोत्तिनदेहा नामिति। स हेतुवारेण वर्तते सतुवारस्तैंदुमा:। विसर्गो विहितश्चषमाप्याइतश्चंद्रमा:। ते न सत्तुषा
रणसंस्तुतिनान्याआप्यायिहानि शारीराणि येषां ते तथोक्ता: अतिदग्धाम्लमधुरपाकसुप्रागता:। उपलेपितात्ये
च्छिन्नात्पत्तयिच्छि यमलोपयति। अर्ककिरणप्रविलोपित: स्नुतनद्यतापानेमिव विक्लापित:। तानिरवर
आर्द्रकस्य वसीतेक: ... यमात्रं साधयति। वत्रूपत्रोपघणारवां प्रत्राममिति। श्लेष्मिकान् स्नेहानिमित्तानु
व्याधीन्वलप्रसेप्रकोपलिंगं पठितानू अन्नद्वेषहृदयोत्क्लेदादीन्। नाएवोषधेनतिमारानिगेनसारा: सा
चोमोरवंस्त्रेहोवातनिर्गतंया — — — पक्का:। ओषधीनां पुनरवयवपरिणामान् कालस्वभावात्सोमार्को
निळकाळरिवातुलानाम्भुत्कर्षोपकर्ष:। वातिकान्व्याधिकान् कोष्टनोरसंवरणादीन् व्रणप्रत्रेवात
प्रकोपलिंगगणपठितान्। कथं पुन: शीतस्य वायोरूक्षग्रीष्मसंचय:। शीतत्वे पुनरस्य वातव्याधिनीदा
नेसाधयिष्याम:। वातगुणेषु रौक्ष्यस्य प्राधान्यादिह हि ये वेविद्वांसुपारस्तेषु रौक्ष्यमेव प्रधानं। तद्ग्री
ष्मे ओषधीनामतिमात्रेण रौक्ष्येण रूक्षस्य वायोर्ग्रीष्मे संचय: कथं पुनरेनतेतक्षीयते। कटुरसेन

वातकोपात्। प्रशमाच्च मधुरेण यदि हि वातगुणेषु शैत्यस्य प्राधान्यं स्यात्तदा कटुकेनोष्णेन वायोः प्रशमः स्या
त् न तु प्रकोपः ———— गुरोष्णतैलेन तुल्यः स्यात् तां न दा कटुरसेनोष्णरूक्षेण वायोर्न प्रशमो नाधिककोपः
स्यात्। कोपस्तु कदत्वयते। न तथा मधुरेण स्निग्धत्वात् ———— रूक्षशीतस्य प्रशमादवशीयते वातगुणेषु रौक्ष्यं
प्राधान्येनमित्येवं पित्तकफयोः — स्वौष्ण्यस्नेहो प्राधान्येन निदर्शनीयाविति। एवं त्रिधा — दोषोपचयादि
निमित्तमिति प्रतिज्ञातमर्थं साधितं निगमयन्नाह। एवमेषद्धयादि। एवमनेन प्रकारेण संचयप्रकोपहे
तुरुक्ता। ———— कालस्वभावाद्विहित ... पवनारूप्यादि। यावच्छीतवातवर्षे — रौक्ष्यतिकान् व्याधीन् जन
यति। ननु च दोषसंचयप्रकोपप्रशमनिमित्तमिति। त्रयाणां चयप्रकोपप्रशमानां प्रतिज्ञा उक्ताच्च। क
र्थं संचयप्रकोपौ व्याख्यायोपसंहारः। नैष दोषः। प्रकोपो हि संशोधनं विधेयं तत्तया — प्रतिज्ञैशीतिप्र
शमसहितान् व्याख्यायते न दोषप्रशमो न रितः प्रकोपप्रक्रम विधिः स्यात्। तस्मात् संचयप्रकोपावेव। [मार्जिन: २२॥]
ता... पृथगाख्याति प्रक्षेपेय ———— शमयति न विधेय संजनार्थं तथेन विधिं वक्तुमाह। त
त्र... हेमंते ग्रीष्मेषु संचितानां दोषाणां शारदेषु संतप्राद्धेषु प्रवृत्तानां निर्हरणं कर्तव्यं ——
तु द

——ण ध्याकर्षणं। प्रकुपितानामिति। प्रशान्तो बहुदोषाणामेव संशोधनमिति दर्शयति। प्रभूतश्ले
ष्मपित्तास्रानिलाः शोधनीया इति चरकवचनात्। ———— चेत्तु विपाकरुधिरस्फोटाद्यादिलिङ्गज्ञेय
मेदमध्यदोषेषु गुरुप्रावरणादि। अल्पेषु दोषेषु पुनर्लङ्घनपिपासानिग्रहादि एवं तु विधिः। कृत्वा च
ति चकारो दर्शयति। ननु च प्रकुपितानां निर्हरणं कर्तव्यमित्येवं वक्तव्यं न पुनस्तत्र वर्षा हेमन्तयो
ष्प्रसुसंचितानां दोषाणां शरत् —— प्राप्त्येषु वप्रकुपितानामिति। प्रत्येकमेवात्रं रक्तदोषसंचयप्रको
पायारूढश्चात्र। नैतदस्ति। शरदादि। एवं प्रकुपितानां निर्हरणं प्रदास्यादन्यत्र मा भूदिति निय
मार्थं पुनः शरदादिग्रहणं। अन्यथा हि यदा प्येनेहेतुधौर्बाकुल्याञ्जीर्णादिषु दोषाः प्रकुप्येयुः त
दा तत्रापि ण वमनादयः। प्रसक्तिरन्तु। तन्नेष्यते। दोषाणामतिप्रवृत्त्यामनर्थकरत्वात्। कथं पु
नरेषु वमनादि उर प्रवृत्तिप्रवृत्ती। यीक्ष्मवात्युत्तवाता — जैषादिशुरिति शीथिलीभूतश्रोतो
मुखशरीरं। ॐ प्रदर्शं संशोधनीयमुत्तमवीर्यं विकारिम्व। तत्पुलकोलस्यौषधेनानुगतमतिविका

त्रिः वामापकमतियोतायकल्पते। मवस्थवमनविरेचनत्रिनात्रियोगोपशृतामरणं स्याल भवति। वर्षासु
पुनर्विर्ययति। त्राह्रावत्रानजळम्भिश्चायोभूमौक्लिन्नं शरीरं प्राणिनां। गुरु पक्वोपादौ। ह्याः विनुतस्वभा
वीन्यो यथानिजळ प्लुतरसवीर्याणायोनायज देयुः हेमंतेप्यतिशीतस्यवातसंस्तम्भायनं शरीरस्यानि
लूतानि वेद्ददोषसीवेयान्यो यथसुदृल्पलावकाळशान्योपहर्तमंद वीर्यतामाप्य... योगायकल्पते। त्व
नितायुदोषाअग्निक्रियमाणाव्याधिपरिशुद्धिमसाध्यनां वा कुर्युरिति। प्रावृट्सु च ऊष्यितानामिति चको
रः पुनर्वर्षादिष्वपि जाग्रशमनसाध्येषुनिरशंशोधनमेवसमुच्छिजोति। अतिपातिषु ------
नसाध्येषु वर्षादिष्वपि शरीरभेषजयोः कृत्रिमगुणोपधानेनभेषज्यसंस्कारमात्राविकल्पेन प्राणवीर्य
समर्थकचादोषाणिहन्तव्या। हरितकः -- समुच्छिनोति। तत्र वर्षांतमंतग्रीष्मेषुसंचितानामिति। एतेष्वेव २४॥
स्वैः रूपैः कैवर्षादिषु पुनर्वचनमेनेष्वपि विधिस्यवयति। ---- । सौचयेपद्रुतादोषालर्भंते नौतरावर्षा
ति प्रभृत्युत्तरारदादि पुनर्वचननिमित्तेनान्यत्र संशोधनस्यानिरस्तवात्। केविधिस्त्र वयति। उच्यते। ---
त्वाः तस्यपाकमस्त विहित -- कुणचोरास्यमिति। अन्यथाहिश्चयरक्तसंतादितमृदुविधानस्युकरस्यात्र ॥

16r
karmmanirdiśonnāhā ---
16v
ata kartmityādi /
caturthe vaṃdhe doṣādiṇācakṣtaḥ punas travātādibudōṣaḥ /
hemaṇtādiṣa caturṣu vākeve

untitled text 3

(New Document)

untitled text 3

ऋतु कृ १ न

पुनर्मासेसंशोधनं चे — — कालापेक्षि चाह्य। — — कालविभा
ननु सत्यासंदादीनां द्विमासिकत्वात् कुसिमिं मार्गशीर्षादिउसाधारणवर्षाणां — — त्वात्र
ग[illegible]प्रकोपकालापेक्षणा द्वितीयमासस्योक्तत्रपितं मार्गशीर्षादि ।त्रिमासांतरिताश्च दोषाभवंति।दोषस्य
तन्[illegible]पा — ह — णचैत्रेयोतस्यश्रावणे।एवंहिसाधारणकालः।त्रिमासांतरिताश्च दोषाभवंति।दोषस्य
कोपकाष्टावनुवति।तदुक्तं॥चरको माधव प्रथमेमासिकस्य प्रथमेपुनः।सहस्यप्रथमेचैववाहयेद्दोषसं
चयमिति।अत्रसहस्यःपौषः।तस्यप्रथमोमार्गशीर्षः।तदुक्तं॥कपिलदत्तेन मधौसहेनभसि च मासिदोषा
नः।प्रवाहयेत्।वमनेश्च विरेकेश्च निरूहेस्सानुवासवेः।भट्टारकहरिचंद्रस्तु सहस्य प्रथमस्त्यत्र हि च हरिचंद्र
ना कारांतेन मार्गशीर्षमाचष्टे।तस्यप्रथमःकार्तिकः इतिव्याख्यानयति।तदुक्तं॥श्रावणे कार्तिके चैत्रे
मासि साधारणेक्रमात्।ग्रीष्मादिसंचितान्दोषास्त्रिषुमासीतरितान्हरेदिति।ननु च यदा वायोः प्रावृषि कुपि
तस्यादिहरणंन क्रियेतावराक्षितस्य वर्षासुकोपएवा प्रशमोवास्तुहेतुनुवे धातु प्रकोपइतिकुमध्यत्रामो
हि प्रत्यनीकेनभवति।नचवर्षासु किं विद्यायोप्रत्यनीकमस्ति। — — — नतीतरोस्सादिरस्ति।नेनाथव
हि प्रत्यनीकेनभवति।नचवर्षासु किं विद्यायोप्रत्यनीकमस्ति।तत्रपेत्तिकानामित्यादि।स्वभावतःस्वलक्षणतः
र्षास्वपिकोपएव।प्रतिज्ञातमुपशमंव्याख्यास्यन्नाह।तत्रपेत्तिकानामित्यादि।स्वभावतःस्वलक्षणतः

लक्षणे चैवां शीतोष्ण वर्षाणि। यदुक्तं। शीतोष्णवर्षलक्षण— अतुकृतवो भवंति। उक्तमर्थमुपसंहरन्नाह। एत
इत्यादि। सांवत्सरिकं विधिं दिवसे यथाति दृष्टुमाह। तत्र पूर्वाह्णे वसंतलिंगमित्यादि। अहोरात्रमिव वर्षमि
व वर्षमिव। तेषां व्यापिक दृष्टिवाह स्वयं वसुतद्दोषकोपने सुतत्तत्र ओषनत्रामनविधानं। त — — — संक्षे
पं वसंतइवव मनं। तथास्वस्थ तत्तत्रामने विधिवमनागतावाध विधिविधाः। एवं रेचनेन पित्तहरणं। मध्या
५ ह्ने तथानागतावाधरितविधानमपि एवं प्रात ट वायुविधानं। सायाह्ने तु वासनं तथा। अनागतात
त्रविधाने च। अत्र मध्याह्ने चे निरूहदाने तु अस्मचिति — — प्रष्ट व्याउत्येके। अन्ये तु मेव नास्त्रमार्ग
म स्य वायोः प्रशांन त्वादिरूहस्यतदाहि स्फुटस्त्रोतो मुखं शारीरमतो निरूहदानमित्याहुः। प्रत्याह
— — — — — — — दृत्तवदनागतां। बाधविधिविधाः। शारदमर्द्धरात्रे। अर्द्धरात्रे हि आहारस्य विदाहे पि म
त्तकोपः तत्र स्वस्थवृत्तवदना— तावा। — — — — विदाहोहिपित्तकोप विधितउक्तं तदुक्तं बल २५॥
प्रश्नेपि त्तकोपनहेतु गणनायां क्रोधशोकोपवासउपायासिद्धितन्यहृति। एतोपयतो— नपि विदाह्वा
यपित्तकोपनानीति। प्रबतिरात्र। आह्निकेनागतावाधावस्वस्थ वृत्तार क्रियात्रैव। दोषकोपेतयोस्वास्थ्य

नन्वेवं प्रत्यहमेव दोषाणां संचयप्रकोपप्रशमेषु कथं मार्गादयः संचयादयो भवेयुः
दिवसेरेवारब्धत्वात्। धातूनामाह्निकचयकोपप्रशमोऽपि प्रत्यहमवश्यं वाच्यत्वात्। नेष्टदोषः साह्निकोऽह्निवयादि
रहोरात्रमात्राश्रितसूर्यसोमानिलानामुष्णादिगुणमात्रस्यापेक्षोपजायते। तथाह। रामताविदाह जी
र्णतापस्त्यल्पहेचपेक्षोल्पश्चेति। भवतिचात्र। आह्निकस्वल्पचयो वसंत्यादिः परिवर्तते। अहोरात्रा
श्रयाद्यो द्विगुणमात्राल्पकालगः ऋतुभवः पुनर्मार्गविरुद्धास्तसूर्यसोमानिलकृतेन द्रव्यरसगुणवीर्यवि
पाकप्रभावैः स्थितिकालान्तरेणानिरन्तरोपचितत्वाद्धि पुष्टेनदोषोमात्राश्रितार्कादिगुणाहत्ये ततश्चिनेवन
ध्यमाणश्चयादिर्गरीयान् तत्प्रलक्षणश्चेति। भवतिचात्र। मार्गान्तरः नाकीदिकृतत्तद्द्रव्यरसादिजः स्वाह्निका
द्धिकृरन्यस्वबद्धश्रोन्यनआर्तवः मार्ग्यययोः। दोषचयोदिष्वव्यापन्नेषु नुत्पुत्रवतीं निदर्शयन्नाह। व्य
व्यापन्नेऽत्युत्थितेत्यादि — नतु स्वाह लक्षणं। वीर्यं त्वाज्ञिः। स्वभावस्येह ऊजः ऊनः पुनरोषधीनामेव
व्यापदुन्याह। तासो पुनर्व्यापदित्यादि। अदृष्टेन सर्वमनसामान्येनाधर्मेणकारिताः। कर्तृप्रयोजिता इति
णिजन्तः। अधर्मस्तावद्व्यापदां तत्रैव प्रयोजककर्ता। कः पुनरसौ स्वतंत्रः कर्तेत्याह। श्रीतासमबलोऽनिः

त्यादि। शीतोष्णवर्षाणामेव — सन्नलावत्ताप — वैपरीत्य ऋतुव्यापद्। आद्येऽतुशीतोष्णवर्षालीति
पठंनि विपरीतानि निहीनमिथ्यादियुक्तानि। ऋतुव्यापा — — पि हेतुभिः — — वंदश्चीयत्राहक
दाविदव्यापत्तेषधीत्यादि। कदाचिदिति न सर्वेकाळे कृत्या राक्षसी विशेषः। अभिशापो गुरु सिद्धादी
नां क्रुद्ध — — ओषधीपुष्पगंधेन वायुनोपनीतेनाविकृतेनैव वायुनावौषधीपुष्पगंधवाहिय। ओष
ध्यानुविलिंदचरश्चादयः तत्र नासारंभ्रातुगतेन दां पांडुराकास्थाश्वाप्रतिश्यायसंधाज्ञानभ्रमशि
रोरुजः लमिंड्यगतेन द्रव्यममूर्यरी...:कास्यः। ग्रहनक्षत्रचरितेवैति। ग्रहार्क्षानेश्वरादयः रा २६
शैयंतरत्यारिल — — — ड यत्रि। नक्षत्राश्विन्यादिनि तेषांचरिते युद्धादिशायनदीनमाहितलक्षणम
डुर्विवेः शायनादिश्वपि हिमगर्हतादिनिदितानिलक्षणानि आवर्ते क्षायादिभिः काकस्तुरवादीनित
प्रभावेनापि पिंडाशरीरिमानसीवत्तुवति। उदानिस्तुच्यापदादिकृतो — श्रोयाणां साप्रात्येन चिकि
त्सोदर्शीयन्नाहि। तत्र परित्याग इत्यादि। ऋतुकोपस्याधर्मकारित्वात् तत्रैदैवव्यपाश्रयमेव औषधी
परित्याग इत्यउयतादीनां गर्हितलक्षणानामोषध्यादि — सलिलानांच। अन्यासांश्राकुजनपदो
ध्वंसाद्युपकृतानामोषधीनामुपयोगो पयोगः शांतिरिंद्रियविजयः प्रायश्चित्तं धाकृन कर्षोपशमा

---------- दिन -- दोदेवादिषुगवाश्वप्रसृतीनां धुषानयनं अजजनीउक्त्याकार
स[illegible]विधानं। नपस्त्तापनालक्षण -- वासाविदि। --- स्वादिनोद्दिविर्षीनादि। ---- पर्वपूर्व
कं[illegible]त्रादियहणं। अकापगमोऽस्तुवाक्यादीनामंगीकारः इदानीं श्रुतुव्यापदेवत्रीतोऽस्त्रवर्षे विशेषो
पूरप्रोक्ते त्रिप्रकार -- इतीतिदर्शयितुमाह[illegible]ष्वप्येरति युक्ते षित्यादि प्रकीर्तरेणानुव्यापन्न दर्शनम
पि। श्रीतोऽस्त्रवर्णातियोगानतियोग वैषम्यस्य। तयोर्हि[illegible]संचयप्रकोपायोर्हेयं[illegible]रूपेण[illegible]स्वरूपद २
त्रि त्रियानार्थीशोधनार्थमपीतियथोदितस्य श्लोकस्यारंभः। स्वपुलेरति युक्तेऽपि विपरीते षितिप्र --
इतियोगात्र द्विपदीस्थातियोगः हीनयोगः न केवलमेतेऽपि विपुतेऽपि दोषाः रूपीति वैषम्यं पुनश्च
तेनामन्यत्रान्यलिंग ----- द्य -- वर्णलिंगत्रारदि। श्रीतलिंगहेमेतेऽ रवमनुलोमाविलोमात्स्यास्तु
तु वैषम्यं। शेषमुदाहार्यं एतेन प्रकारेणात्र तवो व्यापद्यंते। -- दे चानुरूपं दोषाश्चीयते रूप
तिवा। दोषसंचये यथा। हेतुदोषप्रत्यनीकं[illegible]विधानं प्रकोपे च यथा दोषसंशोधनमिति।
उवतिश्चात्र। विपर्यसाति। हीनस्य यथायोगमेतोऽन्यत्ण विपर्यस्तातिहीनास्फरपि। दोषक्षयादयः॥

सोक्रते न्यायर्वं टिकायां पञ्जिकायामृतुचर्याध्यायः॥६॥ ॥ ॥ उदययगला
दोऽतुचर्यानन्तरं यंत्रविधेरारंभः॥अग्रोपहरणीयेहि निर्दिष्टे।अ— तकर्म्म चिकीर्षितापूर्वमेवोपक
ल्पयित्वा न्यस्तानि उर्वति। तद्यथा। — — — — — — ग्निः कलाकल्यानि। यावत्परिकर्म्मिणः स्निग्धाः स्थिराव
रुवंत प्रतिछ्रप्र ग्रोपहरणीयानां प्रथमत एव यंत्रस्योपरि कल्पितत्वात्। शास्त्रादिकर्म्मणा वृद्धि —
— — — विवक्षमाह। अथातो यंत्रविधिमध्यायमित्यादि। ननु कृतकर्म्मणो बंधमोक्षचरुणतऽतु तरु५
चर्याध्यायः। कर्म्मणां प्रायेण यंत्रपूर्वकत्वात् तस्मादृतुचर्याध्यायादपि पूर्वं विधिनिर्दिशः प्राप्नोति। नेतदस्ति र्वंदं
शास्त्रज्ञानस्यापि शास्त्रकर्म्मारंभहेतुत्वात्। तदुक्तं॥ तत्र वर्षास्तु विध्येतु — — — — — तालो हेम २९
न्तकाले मध्याह्ने शास्त्रकोलास्त्रयः स्मृताः तथा यंत्रविभावपि प्राक्कालज्ञानावेक्षणोपदेशात्। तद न
यथा अथ तु साधारणेष्वु — — — — — — फलक इत्यादि। यावन्नतोऽस्मत्तत्प्य गुडायैकता
भ्यके नुमुखं शनैः शनैः। प्रहीद भ्रमादिति। यंत्रविधेरपि शा — — याध्यायः। ततो यंत्रवि
[illegible] नां विधिजनानां भेदो वा यंत्रविधिः शल्यानामाहरणोपायो यंत्रं यन्त्रिसंकोच प्रदस्त्या
चौरादिकल्पं ततः पश्चाद्रजिन्यत इत्ययः तत्र क्रम त्रिविधकर्म्मभेदेन यंत्राणां शास्त्रानभेदा दृष्टाश्चर्यासं

एकांतनुमाह । द्येत्राणांत्रातमेकोत्तरमिति एकेनोत्तरमधिकं तत्रप्रोक्तं यदावडुनि ओषधिद्विरोष दसा
हायेत्रालाहूि डुमे व प्रधानतमोत्रातित्रायेन प्रधानं । प्राधान्य हेतुरूपद द्वीयम्नाह । तदधीनत्वा
त । र्वं त्रकमीणामिति तत्त्वाद्याह — — बेसास्त्रेणाद्यत्राप्रतन्त्वरं तत्र तदधीनं येन तदधीनत्वो
द्येत्रकर्मणामिति तदायत्ततादीत्रकर्मणांतत्राधीनमायतनं तदधीनं येन तदधीनो निमन्त्र
कराणि । तद्ददाम्नपनादिशायेन त्रबाणां येनावृताकं च समुस्तन्य त्रवाञ्छयन्तो प्रधानतमत्वे । क
कसुरवं प्रधाने हृत्त्रसु प्रधानतमः नसुयादिहृसो यं — — — तत्र सुपर्यं त्रमध्येप्रत्यतोपा
लिपादत्वब्रुिव्दीन्यक पर्यंत्रेसु पन्यनो । उपपर्यं त्राणि हीनयं त्राणां यते । उपत्राष्ट्रामद्ये —
— स्वीप्रयानतमत्वमु हस्ततः कापगम्यते । नेतदस्ति । ट. बिक्रस्य । किम्प्राधान्यात रहोत्कृस
२ घोर्यंत्रत्राद्यः पं चप्रकाशेसुक्षकसुरवादिसु — — — बाक्षयासुरक्षु त्र त्रातिष्वपि
त्राल्पात्मामाद्द एणोपायो य तोर्यं त्रमिनिपावितो नामितमतारजुघ्रन्हतयो । पितृाल्प्या हरणा
पायवात्र — — — त्राद्यप्रतीर्कं कसुरवादिष्वप्राधान्यपुर्यंत्रत्राष्ट्रावनेन । रक्षुहृत्यप्र

प१

रवांतंकुमाह। यंत्राणांत्रातमेकोन्तरमिति एकेनोन्तरमधिकं तत्रप्रोक्तं यदाखडनिक्षेपाद्द्वितीयं दसा
हा यंत्राणांह्युभे व प्रधानतमांत्रातिशायेन प्रधानं। प्राधान्यहेतुभूतपदशीयन्नाह। तदधीनत्वा
त्। यंत्रकर्मणामिति तत्ताथाह — — वेसास्त्रेणासंत्राप्रनत्वरक्तुनतदधीतंयेनतदधीनत्वा
दीप्रकर्मणामिति। तदायत्तता दीप्तकर्मणां तत्राधीनमायतं तदधीनं येन तदधीनानि यंत्र-
कराणि। तदद्दाम्नपनादिशायेन त्रयाणां वेतावतार्कस्मुत्तन्य प्रधान्वंयतः प्रधानतमत्वं। क
कमुखं प्रधानं हत्तेषु प्रधानतमः नमुयदिह सोयं — — — — तत्र स्मुपर्यंत्रमध्ये प्रत्यतेपा
णिपादतलांगुलीन्यक पर्यंत्रेषु पच्यते। उपर्ययंत्राणिहीनयंत्राणाच्यते। उपशब्दोमहीं —
—स्वीप्रधानतम वन्तु हस्ततः कापगम्यते। नेतदस्ति। टा। विकृस्य। किंप्राधान्यातरहहिस
रे धांयंत्रशाद्दः पंचप्रकोशीशुक्षकमुखादिषु — — — — — वाळयाउरच्छु प्रच्छतिखिपि
शाल्याणमाह एणोपायोयतोयंत्रमितिपविनाशितमतारजुप्रच्छतयोपित्रोल्याहरणो
पायश्चात्र — — — — शाब्दप्रदत्तोर्ककमुखादिष्विवप्राधान्योऽयंत्रशाब्दोवर्तते। रजुहत्रप्र

पे१

रा

ञ्हति षु शाल्याहरणेऽपाय परिज्ञाबोपट्टही न त्याज्य। प्राधान्यमत्र —————— कर्म्मणि हि प्राधान
त्वात्। ककम्बुचादि यंत्रकर्म्मणा हतः प्रधानतमः सर्वास घोरुह्य द्वार सङ्गादो बुण्वि प्राधान्येन व
र्त्तते यत्किंचिदावाप्रकरं ——— मिति। मनः शारीरा बाधक द्रा एति शल्यान्यंगीकृतानि नेत्रामा
कर्षापायो यंत्राणि। नानि दृमिसंस्थान स्वरूप कल्पना प्रतिपकल्पनाप्रतिपत्त्यर्थं। नामभि ——
२८ यदाह। स्वस्तिक यंत्राणीत्यादि। स्वस्तिकं चतुरंगपीठ घटितं नदाकृतीनि चतुरवयवानि स्वस्तिक १२
यंत्राण्युच्यंते। शेषाणामपि नामानि बहिः कृतयः। तत्र निर्दिष्टमेकोत्तरं यंत्रशतं वयीकृते। षड्विंशका
ये। निर्दिष्टमाह। चतुर्विंशतिस्वस्तिक यंत्राणीत्यादि। एवं ताळयेकृति नपुवविनायेवकारं सर्वेवा त्रे
क्यानामवधारणफलं चात्र। अवधारणं लक्षमेव। तत्किमेवकारकरणेन। यत्क्रियते तत्समानजा
तियेषु स्वस्तिकयंत्रादिषु निर्दिष्टसंख्या व्यक्ति या रयति। तेन प्रायेणैकोत्तरं यंत्रशतं संख्यायोदि २५
तं परमार्थतस्तु शल्याकृतविशेषेणास्याप्यमी ८ ताकुदाज्ञियते। करं पुनरेतदनसीयते। यद
न्याप्यशितद्दाज्ञिघंतइति। उच्यते। यदुक्तं च बुध्याचापि विभजेत यंत्रकर्माणि बुद्धिमान्। असं
ख्येयविकल्पत्वात्। शल्यानामिति निश्चयः किंद्व्याणि उन स्तानि यंत्राणि करणीयानीत्याह। प्राय

लोहानि। लोहाश्चर्यं वस्तुवर्णोदयः ते षां विकालौहा। लोहप्रतिरूपकाणि कलोहाः वेदे तस्थंगावेलुनल
दारुविचरितानि। तत्र यं शाणेस्समासे नाकुर्तं प्रसिद्धसाधर्म्यादुदाजिह्वीर्षुराद्द। नानाप्रकाराणां मिथ्या
क्रियविन्यस्ते दानासु पपक्षिणां पशुविहंगमानां मुखे सुखवानियंत्राणि सदृशानि उवैति। तत्र श्रृगाः सिंहा
दयः पशवः। व्याघ्राना मिति हिंसाणां हि श्रुइति। पक्षनामे व विशेषणं न पक्षिणा मर्संउ वा ॥ अन्ये तु
प्रसहन्चे नकाकोदिनामपि व्याडानमिति विशेषणं मन्यते। इदानिं शाल्याकृति विशेषाणारू —
पेनयं शालिं न हि संस्थाने रसंख्यायमानेरशेषेणनिर्देशशाक्यन इति। संस्थानकरणे विज्ञानानि
रू कति चित्प्रकारां तद्याल्याह। तस्मान्नस्माकृप्यादिचादि। तच्छारूप्याद्याउपपक्षिसुखसादृश्या
त्। आगमादिति। तद्यथा स्वस्तिकयंत्राणी एषदादशांगुलानीति। तथा च। शौभगंदरवस्तियंत्रादी ५४
नामाकारकथनात्। उपदेशादिति। दृष्टवैद्यवचनोपदेशात्। तेहि कृतकर्म चात्। पारंपर्येणाग
मातरनिर्दिष्टनिर्दिष्टाद्विशिष्टमस्याकारं जानते। सियमागमादितिनिर्दिष्टाद्विशिष्टो दृष्टवैद्योपदे
शा इति परिभाषा। अन्ययंत्रदर्शनादिति विनापि व्याडादिसुखमानृप्या गमोपदेशौः पूर्वैरेव प्रामा

।णिके व्योऽदिमुखसारूप्यादिति हेतुतः कृतमिदं यंत्रमिति तद्दर्शनादेवान्यत्र कर्तव्यं ।युक्तितश्चेति श्रयो
जनवो विचारलक्षणात्र विचारः पुनः पुरुषवयो वयवशिरश्चाद्यवयवविभाग विभाग विचारात्र ।तदुपहसेह
२८ रत्याह समाहितानीत्यादि ।समाहितानि सम्यग्नगर्वाडिति नि यथास्थाने विनिविष्टावयवांतराणि ।ख
रकंठमुखानि कार्याणि तदात्र ।कानि चित्र खरमुखानि कंकमुखादीनि श्लक्ष्णमुखानि सीहमुखादीनि ।सु
वा यहाणि सुकुमाराणि ।तत्र पूर्वकं स्वस्तिकयंत्राण्येव प्रमाणाकाराभ्यां दर्शयन्नाह ।तत्र स्वस्तिकयंत्रा
णीत्यादि सिंहाद्यस्या नवकाकादयः पंचदश ।एकं च विंशतिर्भवंति ।सिंहादीनां चायसादीश्च संज्ञयामास
श वर्णे विवरिष्यामः ।प्रस्तुतमाकृतिर्मसूरसंस्थाने ।कीले त्रात्येरिव बहुनि त्रिविधीनानि स्कंधप्रदेशो
मूले तु अंकुशवदारतमाद्यग्रवारंगं येषां ते तथोक्ताः ।अस्थि विदष्टशल्योद्धरणहेतुत्वात्तेषामतिदृढत्वा
त्र ।तद्धि नईत्राहानीति ।सनिग्रहानिग्रहो द्वौ संदंशौ ।एकः सनिग्रहः सवार्ग गोनापि तस्यैव ।अन्योनि
[illegible] तु वर्णकारस्येव निबंधनः ।तालयंत्रे अपि द्वे एकं मैकतालं द्वितालं द्वितीयं द्वे पिद्वा द्वे यो पुष्क
[illegible] स्य तालप्रतनुमुखप्रदेशाकृतीनतले प्रदेशो नूतले करतलमिति यथा ।तलमेव तालं श्लक्ष्णादि
[illegible] कोण तयोस्तालयंत्रयोः प्रसिद्धसारूप्येणाकारं प्रतिपादयन्नाह ।मत्स्यतालवदिति ।मत्स्यस्येव

...स्य ...र्थं तालमत्र शाखालमाद्युः मत्स्यताले उत्तुल्यं वर्त्तत इति। मत्स्यतालवत् [illegible] कालेन समं प्रतले के
ताले [illegible] देशां द्वितालं प्रदेशो यथा। ते मत्स्यतालवदेक तालं द्वितालं च मत्स्य [illegible] फलसमं चेन तु खखप्रदेशोत
तु वेपारिणाहस्तु कर्णनासानाडीतः प्रवेशी। तत्र द्वितालमेव बहूनां शाकमूले केशादिशल्याशोधने यंत्रमा
हुः। एकतालमय — वहुशल्योद्धरणार्थं तद्दर्शनेनाति प्रसिद्धं। मत्स्यतालुवदिति केचित्पठंति मत्स्य मत्स्यमे
[illegible]कलमत्स्यमाचक्षते तन्मुखवत् एकतालं द्वितालं मिति पूर्वे येवार्थं। अत्र वा [illegible]टः। तालयंत्रे [illegible] पिदं म
त्र [illegible] तालं वहुक [illegible] द्वितालं कर्णनाशाशल्योद्धरणार्थ मिति कर्णता ना — — ग — केशादिना
डीयशाल्यमेव [illegible] कारालि। अनेक [illegible] दानि। अनेक पाठस्यानि वा। उगंद राशो [illegible] गवस्ति नेत्रादि [illegible] देन
अनेक प्रयोजनानि का विड्गोगसंदर्शनार्थं कानि चिच्छेदादिक्रियासोकर्यार्थं कानि चिद दस्ति दानार्थं का
नि चिद्वस्ति दानार्थं कानि चिद्धूम पानार्थं यिकतो सुखानि स ग — — प्रकृतीनि उक्तय तो सुखानि
दस्तिममनेत्रादीनि तत्प्रयोजनं वक्तुमाह। नानिश्रोतोगतशाल्योद्धरणार्थं निरूह प्रकाशार्थं निरूह गु
दयंत्रे। मेदियुद — तो गत पुरीषमूत्रशाल्योद्धरणार्थं क्रियासौकर्यार्थेऽपि [illegible] गेदरयंत्रे। ते हि [illegible]
चिशास्त्र क्रियासौख्यार्थं। आहूरणार्थं अलाक्टगयंत्रे ते हि उष्ट[illegible] न्य रूपि शात्रुदेल णार्थं रा भसंद

हु

श्रोतार्थं छिद्रछिद्रान्तरोभय गंदेऽस्यं त्रे तानि निर्दिष्टुमाह। तत्र कुगंदराश्योर्ब्रणेत्यादि। यावदङ्गुष्ठ गयंत्राण्यु
परिष्ठा — — — — — — तत्राश्रो यंत्रे द्वे कच्छिद्र द्विच्छिद्र। तयो वेणुर्मो कुगदे नस्य। तथा बीयं यंत्रमपि त
त्र द्विविधमेकच्छिद्रं द्विच्छिद्रं च स्तनकर्मणे गुदनिर्गमे कुत्तौ — — — — डं चेयं यंत्रमिति त्रिविधमन्ये चतुर्वि
विधमेव ब्रणयंत्रमेकं अन्यदग्नर्लुणां त्र गलुनां कन्यामामपवं मूत्र वृद्धि देम दग यो आद्यो यं
ये के के धूमनेत्राणि त्रीणि। तदु कंचरये के। चतुर्विंशतिकं नेत्र मंगुले स्वेदविरे च नेद्वा त्रिंशादंगुलस्ते हि प्रयो
गयंच मिष्यते। निरूहदृष्टकाशाइति — उदयंत्रमेकेकं। अस्मा — ष्ठेगयंत्रमेप्येके कं। एवं विंशति
नाडीयंत्राणि। शलाकायंत्राणि निर्दिष्टुमाह। शलाका यंत्राणि इत्यादि। अत्रापि शब्द प्रतिपादितेभ्यो
न्य शलाकायंत्र समुच्चिनोति। तेनास्मरेनिर्दिष्टमयसन्नथं त्रैस्वचितं कुवृतीच्येके। सर्पफणमुखमे
वायवक्रमित्यन्ये शलाका यंत्राणां ताशप्रकारता जानाप्रयोजनं च दर्शयितुमाह। गंडूपदेत्यादि ३०
मुखत्री ह्प्रत्येक मद्विसंबध्यते। गंडूपदमुख मे द्वे शरमुख मुख वेद्दे ॥ एवं बहुयं योनः श्रोतोगुले शा
वसुद्धसंधानस्थानां द्वितीयं वेषिं शल्यश्रोतो वयवादि प्रमाणं नमाह। शल्यैने दाउ। तेषां चतुर्णां संख्यासे

यथासंख्येन एषणव्यूहनादिप्रयोजनः व्यूहनशुद्धीकरणमित्यं छिनोत्तं इत्यन्य प्रापुद्धरणार्थं वारंगेऽमुस
रणमित्यन्ये पक्ष्म कृ प्यासकृते धारपाणि। स्थूलकृ नागधेयानि जोबवोऽरुत्रावदनानि जंबूफलं जांबवं।
ऊर्ध्वावदनमिति। खड्गापादवदनं तथ्... दके खड्गापादमित्या वक्षते। जंबववदनानि त्रीणि इत्या
कृतीनि। स्वल्पमुखानि निम्नमुखानि। कोलास्थिदलमात्रमिति। बदरास्थिमज्जविदल प्रमाणं प्रमाणं
मात्रेऽपि प्रत्ययः। स्वल्पवाहत्यामुखरास्यानि निम्नानि। तीक्ष्णे छेदे तीक्ष्णपर्यन्तं अंजनार्थं कलायपरि
मंडलं। कलायमात्रपरितोवर्तुलमंडलं यस्य आयामेनाष्टांगुलं। यद्यपि हपालोके अष्टांगुला
यतामध्ये कृत्वा ति तुल्याकृति। चेपिगंडूपमुखादीनां ऊर्ध्वावदनीनां नामसंख्या उदोयोग्याश्च
पक्षयो तथा ... कर्माणि प्रायेण त्रिभिरेव जांबववदनैः सम्यग्दग्धलिंग भवति। क्षारकर्माणि
तु प्रायेण षड्भिरेव कार्पासकृतास्ती... क्षारोऽग्न्यादिषु प्रयुज्यते। प्रमाणमाकारश्चैषां कार्या
नुरूपेण यदाह यथायोगपरिणाहदैर्घ्याणीति। शाखाणीति दैर्घ्यमाह। उपर्यंत्राण्यपीत्यादि। र
दकगुणमयी ... लिकामं दशगुणत्रयं कृताथर्मांत मज्जिनाबयवे। वर्मांत मित्यन्ये। तत्र वर्मसंज्ञाह।

व

वल्कलैरुग्रादिबंधनयंत्रार्थं पलाशोदुंबरादीनां त्वक्। लतावीरुत्। अष्ठीलकस्या अष्ठिळादीर्घवर्तुळ
पाषाणः उत्तरायणे प्रसिद्धः। अन्ये तु लोहकाराणां लोहदीर्घवर्तुळभांडीमाकस्तने। तयातुल्यमश्मअ
ष्ठीलाश्म मुद्गरः कार[illegible]दिकृतः अस्थिविदष्टशल्यस्य चालनार्थं पाणिपादतलमिति। तळशब्दः पा
णिपादतलयोः प्रत्येकमभिसंबध्यते। तत्तुल्यत्वेनैकमेवऋंगुलिः पादयोः अस्थोहयः शाखावृक्षस्य।
तदुक्तमस्थिविवरप्रविष्टमस्थिविदष्टं वा विदष्टं शल्य पज्योर्यंत्रेण पहरेत् एवशाक्यं वाजुरुज्य व
हुश्च वक्रकंटकेर्पवार्या वहेस्य वृक्षशाखायां वा प्रहरेत्। छिद्रनैष्ठेष्मादिनिरसनं श्लेष्मशल्ये कंठगते केशी· 3
वर्तनं प्रवाहणीच रुज विरेचनमश्रुप्रवर्तनादियथासंख्यं कफपित्तासिरजःशल्यादिषु। क्रोधशल्ये
हर्षेण अयस्कांतस्तु पाषाणविशेषः आकर्षकश्चावक्षस्तु वकशामकं उदाश्चतुर्विधः यंत्रास्तैः तेनका
मक्रोधशल्ये। आयस्कारस्तु बहूनीति। इतिशब्दः समाप्तौ। समाप्तानि यंत्राणीति ननु चान्यान्यपि स्व
जाचार्य हेतुपावन प्रथमतः प्रमाजेन प्रतिमर्षोन्मूषणानिजनन बबहुशल्योद्धरणार्थानि विद्यंते। तथा
वो कं समासेन वचन बबहुशल्योद्धरणार्थं न वहेतु चाहस्यरच्या मामः। तद्यथा। स्वजाव पावनं प्रतिमर्ष:

प्रवाहणमाभूषणमयस्कान्तोहर्षणं चेति। उच्यते॥ तत्र प्रवाहणेनाश्मरीक्षणनुथुप्रभृतीनामप्यत्र ग्रहणं।
स्वजातीयप्रवृत्तिमुपलक्षितव्यं। पाचनं भेषजग्रहणेन ग्रहीतव्यं प्रमार्जनं तु निर्दिष्टैरेव बाळवस्त्रपाणिभिः
साध्यते। कर्मनिर्देशस्तु यंत्रं। प्रथमनमपि भेषजग्रहणेव रूढो प्रतिमर्षोपि अंगुलीनां नाडीनां कर्म न तु
यंत्रं। आचूषणमप्यलाबुशृंगयोः साध्या क्रिया। प्रवा[ह]णग्रहणेन तु प्रधावणं शोधनमेवोच्यते
न प्रवाहणे अनेनेति कृच्चात भेषजेन च वातमूत्रविड्गर्भप्रवृत्तिप्रयत्नः। अतो भेषजग्रहणाद् पृथक्कृ
ती अतिकृच्छावयोः पर्यंत्र चतुःशस्त्रत्वं चोभयार्थकारित्वात्। पाचकत्वं संज्ञा समानेषु। तत्रादिम
तः चातीरबोधकरदुर्नामादिहरणहेतुत्वा — यंत्रत्वं। छेदनभेदनादिसाधनात् अनुशास्त्रत्वं चेति
यथाप्येकस्यैव वेदं वदतस्य पच्यते: पाठकसंज्ञा पठतः पाठकसंज्ञेत्यदोषः कादिषु — यंत्राणां कर्माणी
त्याह। तत्र यंत्रकर्माणीत्यादि। निर्घातनमितश्चेन श्वविवाल्यनिर्हरणे। इतश्चेतश्च घटनमित्येके पू
रणं वस्तिनेत्रप्रवृत्ति — लादिना। बंधनं लग्नादि बंधनं पलाशोदुंबरादिवल्कलावा व्यूहतमाख्यातं॥
वाळनं स्थानात्। स्थानान्तरनयनं। आवर्तनं विकीर्णस्य वर्तुलीकरणं। नियस्यतो तो निष्कासयि

ङ्गमिष्टस्य कर्णेल ग्नस्य पुनर्विवर्त्तनं विवरणं प्रकाशनं वा मांसच्छेदाव काशादानेन विदरणमित्यन्ये तत्रा
ख्यादेः शल्य निर्घातनाशा निर्ग — — — प्रतिबंधः पीडनं पूयरुधिराशयादीनां निर्घातमाकर्षणं मार्गेवि
शोधनं मूत्र पुरीषसंगे। अजानु षेजानु षेचके ठशाके केशोंडुकादि निरपतत्र। विकर्षेण विगृह्य कर्ष
णं आहरणमाथैन यनं आश्चन मायामन अंगुळीपर्वादेराकुंचितस्य उन्नयनं। अधः स्थितस्य शारक 32
र्गादि — — — — वितमनम वनमनं। अधोनयनी उजनं शारकर्णादेरा मर्दनं। उन्मथनं घर्षण घृष्टस्य
ल्यश्व निश्चयार्थं मार्गे शलाकादि शिरालोडनं। आदूषणं सविषदुष्टस्तस्य रुधिरेश्चुष्टी गाळ्ळा
हन्या मास्येन वाएवणं गंडू पदमुखेन याति ब्रणो सं गशल्यादीनामनुशारणं दारणं शारकर्ण
द्विधाकरणं प्रक्षाळन ब्रणोन्ते सेंगादीनां प्रथमन चूर्णेन श्लेष्मशाल्य सींगे डियंत्रेण प्रमार्ज ।नो
मपमार्जनं वा लाञ्छिकि यस्त्रे रक्षिरज शाल्यादिषु। इदानीं नानाविधशाल्याकारेण कर्म्मणोव
चाशाया प्रिसंख्या मनियमं दर्शयं न्नाह स्वबुध्या चापीच्यादियंत्राणां शातमेको नरभिरवलु प्राये ३२॥
।यूहणम्नु न्य निर्दिष्ट दुष्टव्यं। अथ वाद एव ताळयंत्रे इति रेव कारस्य तंत्र निर्दिष्ट संख्यात्य भिचा
र्यं चार। यंत्र दोषां वक्तुमाह। तत्रादि स्थूलमित्यादि। असारमुरुस्र ज्ञलोहा दिश्लिष्टि तचार उंबेळ

32

ङ्मिच्छस्य कर्णलग्नस्य पुनर्विवर्त्तनं विवरणं प्रकाशनं वा मांसच्छेदावकाशदानेन। विवरणमित्यन्ये तत्रा
रव्यादेः शल्यनिर्घातनाशानिर्ग —— प्रतिबंधः पीडनं पूयरुधिराशयादीनां निर्घातमायर्यं त्रणं मार्गविवृ
शोधनं मूत्रपुरीषसंगे। अजाउषेजाउ षेवर्के ठशाक्रे केशोंडुकादि निरपत्रत्र। विकर्षणं विशृह्यकर्ष ३
णं आहरणमायनं यनं आश्नमायामन अंगुळीपर्वादेराऊंचितस्य उन्नयनं। अधःस्थितस्य शारक
२ र्णादे ———— वितमनमवनमनं। अधोनयनी ऊर्ध्वनं शारकर्णादेरामर्दनं। उन्मथनं प्रणष्टस्य
शल्यस्य निष्क्रमणार्थं मार्गशलाकादि शिरालोडनं। आदूषणं सविषदुष्टस्तनस्य रुधिरेचूषं गाळ
वृन्या मास्येन वाएषणं गंडूपदमुखेन यतिव्रणोत्संगशल्यादीनामन्वेषणं दारणं शारकर्ण
दे द्विधाकरणं प्रक्षालनं व्रणोत्संगादीनां प्रथमनचूर्णेन श्लेष्मशल्यसीगं डियंत्रेण प्रमार्ज ।नो
नेमपमार्जनं वा लांगुलिके वस्त्रे रक्षिर जशल्यादिषु। इदानीं नानाविधशल्याकारेण कर्मणा व
ऊचार। यथिसंरव्या नियमं दर्शयं न्नाह स्वबुध्या चापीच्यादि यंत्राणां शतमेकोत्तरमित्युक्तं प्राये ३३
मेव न। गृहणमुपनिर्दिष्टं द्रष्टव्यं। अथ वाद्दएव ताळयंत्रे इति वकारस्य तत्र निर्दिष्टसंख्यात्वभिधा
नार्थे चार। यंत्रदोषान्वक्तुमाह। तत्रादि स्थूळमित्यादि। असारमुत्स्र ढलोहा दिष्ठित च्यार उबेळ

शिथिलेपीडितास्समे।अत्यन्तमसुच्छिन्नस्थूलकोटिकेश्मश्रुकीलं दुर्बलत्वाल्लीके विसमस्य पठंति।चत्वा
रिदिलाचातश्मश्रुकीलानिति।तत्रकीलश्शोष्ट्रोवकादिदिषुः सहप्रत्येकमष्टिसंबध्यते।श्मश्रुमुखस्वंशाल्यपीड
तासरवमुखं।श्मश्रुपात्रं।तनुपात्रं प्रायेणेति यत्र दोषास्स्वस्तिकयंत्राणामेव।तत्र स्वस्तिकयंत्राणां विष
यत्वेदर्शयित्राह।दन्त्यसिंहमुखाद्येरित्यादि।दन्त्यं दर्शनगतं।गडुस्थाभिर्तकं[illegible]मुखादिदिषिरिति। के
आदिशब्दः प्रधानवाचीदेवदत्तादय इति।यथादेवदत्तप्रधाना इति गम्यते।व्यवस्थावाचिनिहित्र
काकमुखस्य ग्रहणं तस्यात्।तथा स्थूलकादिमुखचेनान्यतरानवगाहिचात्।स्वस्तिकयंत्रे धृपिता
ल्यनिर्हरणप्रधानेषु कंकमुखप्राधान्यं दर्शयन्नाह।वीवर्त्तोक --- प्रतित्यादि विवर्तेतेति निवर्तेतेऽसा
धुवगाहते प्रविशतीति च साधु।हन्ये त्वांसीहमुखादीनां स्थूलमुखत्वेन साध्ववगाहमसाधु।विवर्तेनात
म्मौ[illegible]स[illegible]शल्यं गृहीत्वा विदश्योद्धरेत् अपहरेत् शल्यमिति शेषः। सर्वेषु कार्येष्वितरेषु सौरिधमन्यादि
षु चाधिकारि अधिकारोऽस्यास्तीति अन्ये च विकारीति पठंति।तत्रापि स एवार्थो व्याख्यानादर्थः।सोऽनु
तन्यायचंद्रिकायां पंजिकायां तन्त्राध्यायः॥ । ॥ यन्त्रविधेरनन्तरं शास्त्रावचारणीयं

रसाउद्देशाग्रस्य सा र्थ्यादित्येके तन्न।उद्देशस्यापि साध्यत्वात्।तस्माद्यंत्रेणकृत रोगदर्शनाद्देशास्त्रेण
स्त्रविधं कर्म्मेति।यंत्रविधेरनंतरं शास्त्रावचारणीयारसा।अत एवायोपहरणीयेति पठितमन्यतमस्के
र्मविकीबेतापूर्वमेवोपकल्पयितव्यानि भवंति।तद्यथा।यंत्रशस्त्राक्षारेत्यादि परिकर्म्मिणः — बल्
वंतद्दृतियावत्।शस्त्राणामवचारणं तद्धस्मिन्नध्याये स्तीयस्य वेति।अध्यायानुवाकयोरिति मल्के ३
र्वेकप्रत्ययक्रियेति पुनः शस्त्राणीत्याह।विंशतिशस्त्राणीति संख्येयनिर्देशः।प्राक् संख्यानिर्दे
शः।तत्रांतरीयसंख्यानिषेधार्थः।तानि नामतो निर्दिष्टमाह।तद्यथा मंडलाग्रकरपत्रेत्यादि।तेषां
विषयभेदमष्टविधे कर्म्मणि दर्शयन्नाह।तत्र मंडलाग्रकरपत्रे इत्यादि।चकारेण करं तिरसमु
च्चयः।वृद्धिपत्रादीनि अर्द्धधाराणि तानि छेदने च।चकाराल्लेखने च।अविकुठारपत्रादीनि विस्रावणे
कुठारिकादीनि व्यधने सूचिश्च चकारात् कुठारपत्रो वेतसपत्रकादीश्च व्यधने समुच्चिनोति।बडिशदं २२
तशंकुश्च।हरणेन तु च बडिशोदंतशंकुरपि पठितः तथा हि बडिशमुखे द्वे।क्रियाभेदात्मुखेद इति।
वेतनलयोरपि बडिशमुखयोराहरणमेव प्रयोजनं।यदाह।येषां गंडूपदशरमुखसर्षपापणव

डिशमुखे छेदे दे एषणसूच्यहनचालनात्र हरणार्थे शूर्पानि देश्येन इति । तत्र एषण्यो ... यत्र एष्यते । ननु यत्राण्वेष
णार्थं मे च । तथा च यन्त्रे कुपठितं मर्मन्तरप्रतिपादितमेव । अत्र तु एषण्यां एषणे आनुलोम्येन करीरीत्र
स्त्रस्य शस्त्रावचेति नैकदोषः । यन्त्रपठितो हि बडिशः प्रमाणेन निर्दिष्टः यदाह यथायोगपरिणाहदैर्घ्याणि
चेति । शस्त्रपठितं तु बडिशं मुखं खेव तीक्ष्णकण्टकमुखवक्त्रं । यदुक्तं । शेषाणि बडिशमुखानीति । आहरणं
तु यन्त्राणां कर्म शस्त्राणामपि । तत्र यन्त्राकारप्रमाणाभ्यामाहरणसाधनोपायो यन्त्रं । शस्त्रप्रमाणा
काराभ्यामिति एषणमपि यन्त्रशस्त्रयोरुभयोरपि कर्म तत्रापि यन्त्राकारमानाभ्यामेषणीं निष्पाद
य तीर्यंत्रस्याकृति गण्डूपदमुखी सम्यक् प्रमाणं यथायोगपरिणाहदैर्घ्याणि शस्त्रेषु पुनरेषण्याः प्रमा
णमष्टाङ्गुलं । यदाह । नवक एषण्या वक्त्रे अङ्गुले आकृति निरूक्ते तीक्ष्णकण्टकप्रथममयवपत्रमुखी
यन्त्राणां गण्डूपदमुखी चेति एषणी एषण्यो आनुलोम्येन । आनुलोम्यस्य तु करणं । ननु च न नख अनुलो
मनं शास्त्रदेः महर्षिः । अत्र चापि कश्चिदस्ति एवं कर्मणां न च प्रसंगः । अयं च शस्त्राणां महर्षि
प्रत्येककर्मणि उपयोगः शस्त्राणां व्याख्यातः । मन्ये प्रायः यथा व्याख्यायते अनुलोमनेति शास्त्रावचरणमिति प्रेते

ata kartmityādi /
caturthe vaṃdhe doṣādiṇācakṣtaḥ punas travātādibudōṣaḥ /
hemaṇtādiṣa caturṣu vākeve

untitled text 3

(New Document)

untitled text 3

वकाराद्यधने पीतितीक्ष्णकंटकप्रथमयवपत्रमुखीविस्रावणे सूचीवर। व्यधनेपि एषणीच्येतैौको अं
तिर तेनुपठनीतितीक्ष्णकंटकप्रथमयंत्रमुखेतेउ बडिशादंतत्रंकोरकुश त्रयोर्विस्रावेणे मेतदितिमन्यंते। तीक्ष्
क्ष्णकंटकमुखो वडिशाः प्रथमयवपत्रमुखेदत्त — — — एयामएवपिर्गङ्पदमुखीवेतिवकारे
४ लेतद्दि शेषएहृदयंसंबध्नाति। तेनएषणीत्रिविधासंपद्यते। तेनुतीक्ष्णकंटकादिमुखच्छेदेनएषणीनांबहु
कुर्यात्। एषणोमम — — वक्तुवचनांतंपठति। तस्याकेचिद्धेउ च्छेदेनभेदंपठंति। साद्विविधाकारिणी
शास्त्रद्वेताव। करिरोकरसूच्चित्राकारीरिशास्त्रंलोहंतेननिदृत्तात्र — — — राल्मसुसेचववव ३४॥
र्तिजनुद्दस्तानस्यादीनांग्रहणं तत्रेषणेतिकारीरीयंत्रमितराशस्त्रमित्यपरे। उभयत्रपाठेसमाधिमा पं
ऊः कूच्यमेवद्य इति — — — — माणाच्छेदेनसूचीनांबहुत्वात् बहुवचनं। शास्त्रग्रहणंप्रतिपादि
तन्नाह। नेर्षांग्रहणमित्यादि। समयोगानतिर्वृत्याग्रहणं। वृत्तफलसाधारणे — — — तिवृत्तफलयो
र्मध्यादेशाउत्पर्थः ऊिदेनानि। एवमित्यमेव वृद्धिपत्तत्रनखडास्त्रमुद्रिकोत्पलपत्रकार्धधाराणिमध्ड
ळार्थबहुत्वादितिसकृद — — — — न्यथापवादः। वृत्ताग्रेविस्रावणानिवारगायेसूचीकुचांपत्राय
मुखस्तारीरामुखांतमुखत्रिकूर्चिकानिवळप्रच्छादितंहस्ततळापिहितं। अनुज्ञानहस्तेनगृह्णीतव्या

३४

व

तत्रीहिमुखंदंतवार्येत्यनुवर्तते।अंगुष्ठविस्तृद्धयेनिअंगुष्ठायविर्धृंडितवेगयात्रोषालिउपयुक्ता द
न्यदितिवृद्धिपत्रछेदनविस्रावणमंडलाग्रव्रीहिमंतेकुठारिकाकरपत्रश्चारा एषणीत्यान्यानिवेतसपत्रा
दीनिषट्यायोगायोगामतिक्रमेणकर्माणियथा:यागएषक्षुवतिनांति।योगमिथ्यायोगा:कानिविद्धनायेकानि
विद्धत्रमध्येकानिविद्धनंशूलेकर्मयोगायेक्षयेत्यर्थ:।संक्षेपेणशास्त्रकारंदर्शयन्नाह।नाममंडिरेवाकृतयप्रत्या
दि।तद्यथा।उत्पलकुड्यापत्राकुड्याउत्पलपत्रिका।वेतसपत्रमित्यादि।तेषांप्रमाणानिदर्शयन्नाह।नखवर्धन्
न्येषणेप्याष्टांगुलेनखच्छस्यवर्द्धनीनखवर्द्धनी।वर्द्धछेदनपूरणयोरित्यस्याल्लोरादिकेणिज्यचारे ल्युट्डी
र्वनाः।सूच्योवर्त्तते।अष्टविधकर्मायोध्येयेद्वींगुलात्र्यंगुलेत्यादि।शेषाणिषडंगुलानिनिर्दिष्टप्रमाणेभ्यो
नखवर्तनेपणीसूचीभ्यो शालिशेतानि तानिपुनर्मंडलाग्रादीनिसप्तदशापरतंत्रोक्तमपिसुखग्रहणार्थं
शास्त्रकारप्रमाणलक्षणमुपदेशानांत:मंडलमिवायमस्यंमंडलाग्रं।तथावभोज:।द्वेमंडलेयप्रोक्तेयकंसुखवृत्त
तयोतीक्ष्णधारंवृत्तंकार्यमेकंतंचक्षुरा।इतितथा।-- विषमांगंमंडलकृतंक्षुरसंस्थानमेवचामंडलाग्रस्य
जानीयात्प्रमाणेषडंगुलं।एकांगुलंमंडलेपंचांगुलंवृत्तंमंडलाग्रस्यमंडलछेदानुद्धविद्यात्तत्रमंडला--
विदायतमंडलं।तदेवक्षुरात्रुतिकरपत्रमिति।करपत्रंकरपत्रकरवर्दंगुलिसमावायैः कंठकेरांवितं।तथाहि

द्वादशांगुळं दीर्घं स्यात् । तत्रस्थाङ्गुवितुकंट कंकरपत्रं विजानीयात् त्रिविधाकृतिमानतः । न चात्र निर्दिष्टेन मानेन
सह तंत्रांतरविरोधः । एतन्नामस्थिरे बोद्धृतयः प्रायेणव्याख्यास्यत प्रायोग्रहणमनुवर्तते तेनेयमर्थः ॥ शेषेण
प्रायेण षडंगुलानि एव शास्त्रमानेन्यत्राप्यविरोधः । हृद्यालक्षितं पत्रं यस्य तद् हृद्दिपत्रं तद्विविधं । अंचितार्थ
प्रयतनार्थं प्रयतार्थं च । तथाहि । तत्रांतरं सप्तांगुळं प्रमाणेन । हृद्दिपत्रे द्विलक्षणं । अंचितं प्रयतार्थं चकारयेत्
3.4 कुशाक्तोक्ति चकुः । सप्तांगुळं विजञ्येत प्रमाणं हृद्दिपत्रयोः । अर्द्धांगेकाधिकं वृत्तं फलं त्रिधारं च कारयेत् ॥
अर्धमस्यांगुलाविकं च तं उ वति । अर्द्धपंचांगुळं वृत्तमन्यफलं त्रिषु सूक्ष्मेषु सामर्थ्यादर्द्धे हीनेषु । अंचिता .3 41
र्थं च हृद्दिपत्रं क्षुरमाहुः । अत एव क्षुरमाहुः अत एव क्षुरकर्तरिस्ते देशे छुरी च कर्ते । अन्यथा क्षुरसंज्ञकं शास्त्र
मनुक्तं स्यात् । मंडलाग्रभेदेपि न तस्याविरोधः । क्षुरात् इति तत्र ननु क्षुर एव । नखशास्त्रं नखहरणं । तत्र
भोजः । नखानां छेदने कार्ये शास्त्रमष्टांगुलायतं ॥ अर्द्धांगुलं मुखं तस्य तीक्ष्णधारं प्रकल्पयेत् ॥ मुद्रिकया
लक्षितं शास्त्रं मुद्रिकाशास्त्रं क्षुर इति प्रसिद्धः । तत्र भालुकिः । मुद्रिकयातिबद्धं स्यात् हृद्दिपत्रसलक्षणं
द्व्यंगुलं मुद्रिकाशास्त्रं क्षुरस्थानेन मेव च । अत्रापि पूर्ववत् प्रमाणाविरोधः । उत्पलं निवपत्रमस्या उत्पल
पत्रिका । तत्र भोजः । उत्पलपत्रेणतीक्ष्णधारं समाहितं । षडंगुलं प्रमाणेन शास्त्रमुत्पलपत्रकं । तत्फलं द्वौ

ङ्गुलायामं कार्यमर्धाङ्गुळविस्तृतं। चतुरङ्गुळं च कर्तनं वृत्तं तस्य समाहितं। अर्द्धधारमिति। अर्द्धधारास्येति अर्द्धधारं
वक्त्रधारमिति प्रसिद्धं। तत्र भोजः। अर्द्धधारं तु कर्तव्यं शस्त्रं षडङ्गुळायतं। उरस्यं तु अर्द्धविस्तारं फळं तु द्व्यङ्गुळे
तु वेश्म। उरसि क्रोड इत्यर्थः। अध्यर्द्धधारमित्येके पठन्ति। तत्रायमर्थः। अधिकमर्द्धं धारा यस्य। अध्यर्द्धधारमिति प्र
सिद्धं। तत्र पक्षे भोजोपि अध्यर्द्धधारं कर्तव्यमिति पाठः। सूचीमुपरिष्टाद्वक्ष्यति। कुशापत्रतुल्यं कुशापत्रं। तत्र तंत्रां
तरं। वृत्तं पंचाङ्गुळायामं कारयेत्कुशळो भिषक्। वृत्तं स्याद्व्यङ्गुळं मध्ये कुशापत्रसलक्षणं। आटीमुखवन्मुखं
यस्य तदाटीमुखं। आटी जळवर्द्धनी नाम पक्षिविशेषः। वृत्तं सप्ताङ्गुळं विद्यात्तस्याग्रे फळमिष्यते। आटी
मुखवत्प्रकारो हि फळमस्य प्रकाश्यते। शरारीमुखमिव मुखं यस्य तत्। शरारीमुखं शरारी दीर्घचञ्चुः पक्षिवि
शेषः सद्भिर्विधेयधवळस्कंधः। रक्तशीर्षकः। यवळस्कंधस्य शरारीति संज्ञा तस्य शरारीमुखस्य लोके कर्तरीति संज्ञा
तत्र तंत्रांतरं। अष्टपूर्वायतां तीक्ष्णां प्रमाणेन दशाङ्गुळां। त्रिभागे नखळ्याग्रां आनीया कर्तरी भिषक्। पाश
वनी कर्तरी किल हीना सकीला पीच्यके। तस्याः केशादशादि छेदो हितो शास्त्रछे। ननु यंत्र ह्रस्वाहरणं कर
णात्। अर्धं तमे ध्येमुखमस्यां तर्मुखं। तत्र तंत्रांतरं। अङ्गुष्ठोङ्गुळं प्रमाणेन जिह्वाधारमधारकं। शस्त्रमे
तन्मुखं नाम वडिशाह्वमिव चोकृतं। अत्रैवांगुळिशस्त्रावबोधः। त्रयः कूर्चा यस्य तत्त्रिकूर्चकं। तत्र तंत्रांतरं॥

अंगुलानि तथाष्टौ च शास्त्रकार्ये त्रिपृष्ठकूर्चकं ॥ तत्र तंत्रांतरे ॥ अंगुलानि तथाष्टौ च शस्त्रकार्ये त्रिकूर्चकं । फले
रं तत्र मुखाकारे रंगुले रन्ध्रितं हि विंडिः । एकैकस्य फलस्येषामंतरं व्रीहिसंमितं । वृत्तपंचांगुलायामं कार्ये सस्क
ष्ठ षितो कुठारतुल्या कुठारिकाः । तत्र तंत्रांतरे ॥ कुठारिकायां वृत्तास्या सार्द्धसप्तांगुलायतं । फलमर्द्धांगुलाया
मं गोदंतसदृशं समं व्रीहिमुखमिव मुखमस्यवीति मुखं । तस्य लक्षणं भोजे । शास्त्रं व्रीहिमुखं कार्यमंगुला
निषडायतं । द्यंगुलं तस्य वृत्तं स्यात् फलं तु चतुरंगुलं । तन्मुखं व्रीहिविस्तारे तनुमंमुठकं दकं ॥ आरेवआ
रा । आरावर्मकाराणां शास्त्री । तत्र तंत्रांतरं । आरा त्वष्टांगुलायामा कर्त्तव्या तु विशांपते । विवळपमालीउफ
ळं तस्याः कार्यं समाहितं ॥ दूर्वांकुरपरीणाह वृत्ते गोपुच्छसंनिभं ॥ वेतसपत्रमिव वेतसपत्रं । तत्र भोजः ।
तीक्ष्णमंगुलविस्तारं चतुरंगुलमायतं । अंगुलानि तु चत्वारि वृत्तं कार्यं विजानता । वडिशातुल्यो वडिशः
तत्र परतंत्रे । वडिशो वापि कर्तव्यो प्रमाणेन षडंगुलो । स्थानंतरस्तु तयोरेक एकोनन्योनवोभवेत् । अर्द्ध
पंचांगुलं वृत्तं शेषं कार्यं सुखं तयोः । अर्द्धचंद्राकृतिमुखं कार्यं नात्यानतस्य तु । स्थानं तस्थानतं तस्मात्
वडिशस्य विषयरेः । वृत्ताग्रयोरंतरं स्यात् यावदर्द्धांगुलं मितं । दंतशंकुरिति दंतानां हरणे यदंत

शंकुः। तथा च भोजनकार्यः षडंगुलायामो दत्तशंकुर्विज्ञाननाः। शंकुवक्रमुखीं तस्य कार्यमहीयुळायतं॥
वक्रमुखं समं चैव तीक्ष्णधारं समाहितं॥ इत्याये तस्य कर्त्रे च शास्त्रं व्रीहिमुखाकृतं॥ कपालिकां शार्करोत्व
दन्तस्थाते नशो धयेत्॥ एषु ते अनन्ये षणी। तत्र तत्रांतरं। अणे स्तासोपरी णाह॥ मुखं गेहूं पदाकृतिः। प्रमा
णे मारामाशास्त्राणि निर्दिश्य शेषगुणसंपदं दर्शयन्नाह। तानि सुयहलीत्यादि। ईहते स्मिन्निति यहो
वारगंतरू। शोभनं येषां तानि तथोक्तानि सुलोहानीति। आरेर्उकदृव्यसंपदू। धाराणि मासुशोभनाय
षामिति कर्मनिष्पादकत्वयवसंपदू। सुरूपाणि सुसंस्थानानि सुखं स्थानं चात्र उक्तकर्माधिकारीणि
उर्वंति। सुसमाहितमुखानीति। सुखानीति। सुष्ठु सम्यगाहितं सुखं येषां तानि तथोक्तानि सुधाराणि सु
समाहितमुखानीति। अनेकसूरैरेवे विधसुखाधार विशेषणेन शास्त्रसुखमेवातिशायेन कर्मसु समर्थं उवंती
ति बोधयति। शास्त्रमुखायते चारू शास्त्रकर्मणामिति। अकराळानि अक्लुराणि शास्त्रसम्यकु शास्त्रगुणः। अ
ष्टविधे कर्मनिष्पादकत्वेन यथा शास्त्राणां सुधारं च भवति। तथा निर्दिशन्नाह। तत्रछेदनानां मासूरीत्या
दि। मसूरस्य यं मासुरी मसुरी। मसूरधारा तत्प्रतीत्यर्थः। छेदनानां वृद्धिपत्रनखशास्त्रादीनां। लेखनानां
मंडलाग्रादीनां मर्धमासुरी। मसूरदळधारातत्प्रतीत्यर्थः॥ विध्यतेस्मिन्नैश्छिनध्यनानिकारणेल्बुद्॥ एवं

स्तवनादिषु प्रचयः। केषां व्यधनानां कुठारकादीनां विस्रावणानां श्रुवि कुशापत्रादीनां कैशिकीकेश शास्त्रप्रमा
णाछेदनानामर्द्धकैशिकी छेदनानि वृद्धिपत्रादीन्येवमानानियमाच्छेदने प्रयुज्यते तदाह पांधाराअर्द्धकेशात्तचीक
त्रेवेत्यर्थः। आहरणे एषणे शास्त्राणां धारा विशेषं दर्शयन्नाह। वडिशेत्यादि। शंकुआख्यातत्वात् तीक्ष्णकंटकं प्रथमय
व पत्रमुखे तत्रानतोग्र इति। वडिशस्येव विशेषणं दन्तेत्यादि। शंकुतुल्यचेनेतस्याय तचदर्शनात्। प्रथमयव
पत्रमुखचेनदंतशंकोरेकमुख तत्तुचं आकारस्यकथितं उत्तरत्रापानध्यायचभेषण्यामपिनाडिसंबंधेति गंडूपदा ३१
कारमुखी चेति व्यवस्थिता कारमुखीति व्यवस्थिताकारसमुच्चयपरश्चात्र कारस्य। अन्येषुनधारा भेदनोक्ता
मासूरीत्यादिर्यथमेषणीयं डूपदाकारमुखीति। यावन्नपठते नशास्त्राणां येदोषैः कर्मस्तुयोग्यचे भवति। तीदो
ष्णान्परिहारार्थं निर्दिशन्नाह। तेत्र व कतित्यादि। वक्रमदस्कु कुंठं स्थूलधारचेनालोमवाहि। खंडमसकलं। सं
क्षेय निर्देशादेवाष्टसंख्यायां लब्धायाति स्पष्टोक्त स्त्रतोषाइति। सरस्यहरणे एषवायद्रव्यदोषाणां तत्र
ह सेक्वायसाद्गनामप्यवरोधार्थ हेतुदोषाहेतुभूतद्रव्यदोषचात्र एभ्यः कार्येभूतद्रव्या — एभ्यः दयतुत
अंशा विपरीततुणमाददीतेति। तद्यथा। अस्कुनीक्ष्णासकलमस्पष्टधारादिगुणैकिं सर्वे गुणैः सर्वाण्ये
वविपरीतान्याददीतेत्याह। अन्यत्र करपत्रादिकुठकुन रेतमितितदीत्याह दि। तघस्माद्दीर्घ्यर्थः। हित्रा

तत्रपायनयातीक्ष्णधारयोर्गुणाः कर्मविशेषसौकर्यहेतवो भवंतीति मत्वा। तेषांपायनां त्रिविधेति। पायनयोजना
पायनांत्रिविधेति। पायनयोजनापायनं नोद्रव्यविशेषेण दर्शयन्नाह। क्षारोदकतैलेष्वपि। तत्रक्षारादिपाय
नानांकर्मविशेषविषयं दर्शयन्नाह। शस्त्राल्यास्थिछिदनं इत्यादि। सुधाराणीति प्रागुक्तं। कथंधाराशोभना
कर्तव्येत्युत आह धारासंस्थापनार्थमित्यादि। फलकं पट्ट केन्द्रे दरः मकर्कशामाषवर्णसाम्बकं येन श्लक्ष्णा
कुर्वंति। तत्रानिशितधाराणां निशानार्थं श्लक्ष्णशिला निशितानां संस्थापनार्थं शाल्मलीफलकं। कथंपुनः
शस्त्रं संस्थापितधारं ज्ञातव्यमित्याह। यदा निशितं शस्त्रमित्यादि यदा लोमवा छिनत्ति। यदानिशितं
कुर्वति। यावल्लोमसु नाभवति तावन्निशानं कार्यमित्यर्थः। लोमवाहि सुसंस्थितं कर्मसु योजयेत्। लोमसु बोढुं
शीलं स्वभावो यस्येति। तानि लिकाणि सुसंस्थितं सुसंस्थानं सुग्रहीनं च कर्मसु योजयेत्। तेषां युद्ध
णं प्रागुक्तं। तद्यथा। वृद्धिपत्रं वृद्धिफलसाधारणे भागे शृङ्गीयादि इत्यादि प्रमाणेन च लक्षणं प्रमाणं तेषां न
स्वच्छ … न्यपणा … न्यादि। अन्येषु प्रमाणेन सुग्रहीतमित्येवं मन्यते। तत्र वृद्धिपत्रादि … फलसा
धारणे भाग गृहणादि प्रमाणेनेत्यर्थः। यथा वृद्धितीये यथाख्यातथा प्रमाणं शस्त्रस्य सिद्धिर्भवतीत्यत्र यद्धाम:

अदास्त्रावचारणीये श्रुशिशुप्रभृतिषु अशात्राद्धाशास्त्राणां तत्कर्मसाधकद्रव्यौ तेरेण शास्त्राति देशास्त्रु
कुर्वेन्त्राह अनुशस्त्राणीत्येत्यादि। चकुसारो वंशः तस्य चगेवतीक्ष्णसायतः छेद्यादिसमर्थाच ऊरु वि
दलोहितान्य अर त्र प्रधानं अनु शस्त्राणीह शास्त्राणि शास्त्रसदृशानि वाहीनि सदृशा वनुशाहर्यः
तेषां विषयमाह। शिवं कृनामित्यादि पक्षीं तत्रैः शास्त्री रुणीं शस्त्रालाभे वायोजयेदिति। चतुःर्वेर्मे
३८ स्फटिककांचनशाउरुविंदानि। नख विषयं शाकयाहार्यं छेद्यानि मोजिंदाविं पाऋकाशारवो टकइति। ३८
केचित्। शोमालिकारके र्वं ताह मारदऊशुमा शाको रस्से विशेषखर मम्हणो उयपार्श्वपत्र। इदानीं श
स्त्राणां गुणसंपकारणं वकुमोह। शास्त्राण्येतानीत्यादि — रयेकउप्रायाज्जयेत। कर्म्मारस्लोहका
रकिंचूतलाहारीत्याह। शुद्धेसैक्यायसानीति। शुद्धो विशुद्धः शैक्यं तीक्ष्णं। करणआप्तौ करले आप्तप्रयु
क्तं। स्वकर्मणि निपुणमित्यर्थः अतएव कर्मकोविदः उदानीनकेवलं शास्त्रगुणसंपदेव आरब्धसिद्धिः
अपितु प्रयोगज्ञानादपीत्याह प्रयोगज्ञस्येत्यादि। प्रयोगः प्रकृष्टो योगः योजनाउ ज्ञस्य प्रमाणज्ञास्य
हृद्धिपत्रादिवृत्तपाळसाधारणउागयहणतच ज्ञस्य सिद्धिमित्या। पातनसुटहीतं प्रमाणे नेत्येदपकु

३८

लेभितेउवति। शास्त्राणां परिसर्यं यं ग्रहणे कुर्यादित्यनेनान्तरधानं योग्या सूत्रीयमुपक्षिप्तं भवति। तस्मिन्नेव अ
ध्ययदर्शिनः शेषं स्थितमिति। सोऽयं तस्याध्यायस्य चंद्रिकायां पञ्जिकायां शास्त्रावचारणीयोऽध्यायः॥ — ॥
यस्मात् शास्त्रादि यहले प्रमाणज्ञां मनकर्मा नेतुल्याद्धि ह्नि ततनः शास्त्रावधीयानंतरं योग्यासूत्रीयः। योज
नायोग्या ज्ञावे स्त्रियाँ ग्रहलोऽर्थत्र। योगा सम्यग योगा यप्रवर्त्तते तित्वात हि ते। तस्य कर्मीस्या सायोग्या
स्त्रीचं च भावात् मित्रीवत्। यत्रा तिविषम योगाय सामर्थ्यो कर्मलो योग्या योग्यायाः सूत्रे सूचनादर्थानां
सवमात्र। सूत्रेणाह्वा स्तत्र तद्यास्मिन्नध्याये स्तीतिम चर्ये पूर्वदत्त प्रत्ययः। शल्य शास्त्रस्योद्धियल
क्षण शास्त्रज्ञान छेद्यादिलक्षण कर्मस्थानाभ्यागिं नाप्याद्धी गच्छात्। शास्त्रज्ञोपि। अकर्मज्ञः योग्यो
ग्याकर्तुमर्हतीत्याह। अधिगतशास्त्रार्थमपीत्यादि। स्नेहादि ग्रिति। आदिशब्देन स्वेदवमनविरे
चनमास्थापनानुवासनशिरोविरेचनपाचनादीनां ग्रहणं॥ छेद्यादि ग्रिति। अत्र आदिशब्दात् भेद्यानां सप्ता
नां ग्रहणं कर्मणां पंथाः कर्मपंथः। कर्ममार्ग — — — महादीनां छेद्यादीनां साधनां गछेदात्। स्नेध
गन्त्र भेदाद्यस्मिरवोयः। तत्र सां ध नां गछेदात्। तद्यथा उद्याणि ड्व्योदशाउद्व्यसेरव्याद्ध्व प्रमाले —

द्रव्यसाधनांगानि द्रव्यकल्पनक्रमनिष्पत्तिरिति। तद्यथा सालवणस्वेदो काकोल्यादिर्मिसवा तत्र इत्य
त्र काकोल्यादीनि द्रव्याणि द्रव्योद्देशः। काकोली क्षीरकाकोलीत्यादि द्रव्यसंख्या काकोल्यादीनि स
मादत्ताद्रव्यप्रमाणमपि तेषां दोषाशयपुरुषव्याधिभेदात्। कार्षिकी अर्द्धकार्षिकी वा मात्रा द्रव्यकल्प
नं केउत्राः छेदयित्वाद्यापोथ्येति द्रव्यसाधनांगानीति सर्वोनद्रवेः काकोल्यादीनां पाकः करणीयः
ति। द्रव्यकल्पनक्रमनिष्पत्तिरिति। तद्यथा मौत्रो नेर्मुद्दग्निनापवेत्। यावद्द्रव्यन्यसिक्तं वरनि
उचमिति। एवं स्नेहादीनामपि द्यानामवेत्। उमार्यसाध्यांगहायचेति। कर्मणां साध्याव्यावि
सए एवविषयः। तस्यांगानि। हेतवादोषाद्व्यामतात्यालः। पुरुषाश्रिताश्च सत्वादयं तद्भेदात्
कर्मणीभेदः — — — — कर्मपवडेदयत्वावसरं प्रतिपादयिष्यामः कृतेनाधिगतेत्रशास्त्रा
र्थेन पितृशिष्ययोग्यकारयेदित्याह मुवक्तृतोपीत्यादि सुहृदाजऊन्नापीति शास्त्रार्थः॥
योगाय प्रभवतीतियोग्यः प्रथवत्यर्थे तद्धितः। अयोग्योभवति योगविरुद्धोभवतीति तद्विरु
द्धोः त्रनतुअर्थः अमितमितितियथाण्यानिकर्म महिमाधायातियोगमिथ्यायोगेभ्यः प्रभवति

प्रवीएवायोग्य इत्युच्यते। कर्मणः केवलाभ्यासोपदेशमाध्यात्। कृतवोयो २ न्योयोग्य अ - - - - -
ह्शास्यशल्यतेशस्य छेद्यादीनां प्राधान्यात्। प्राक्छेद्यादियोग्यामुपचिषन्नाह। तत्र पुष्पफलेत्यादि। ननु च
यद्यपि छेद्यादीनि प्राधान्यं कृतः पुनः पूर्वमिरनिर्देशो प्राकस्नेहादि। ग्रहणमुच्यते। स्नेहाद्यव चारणात्। छेद्या
दिष्वपि। तदुक्तमुपवेशय यंत्रयिचाष्टतोस्यके उदायेति। तव फलपुष्पकूष्माण्डकालिंयोऽऽनालः कूष्माण्ड
भेदः प्रकृतिग्रहणात्। शीर्णविशादीनां ग्रहणं। छेद्यविशेषाल्लीति। विशेषश्च परस्परं तो व्यावर्त्यं तीतिवि
शेषा भेदाः। गोतीर्थार्द्धचन्द्रगर्भकप्रच्छनयः। उत्कर्तनम् ऊर्द्धकर्तनं। अपकर्तनम् अधश्छेदः। दृतिश्चर्मपुटः। वस्तु
मूत्राधारः पनरा बिल्यफलमज्जेति। मकूराद्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते। सूक्ष्मच्छिद्रोपलिप्तेमधूसिक्थयशे
म्र क्लिन्ने शाल्मलीलके शाल्मलीपट्टके पुस्तकमयः पुरुषः वस्त्रादिरचितो मनुष्यः तत्र अंगे मूलसोमसपेसी
मांसवर्ति। एवं विधशास्त्रकर्मयोग्या सूत्रमभिधाय स्नेहादिषु योग्यामूत्रमास्सुपदानां उक्तस्वामित्यादि प्यो
ग्यायाम् अनुशंसां वक्तुमाह एवमादिष्वित्यादि। एवमादिष्विति आदिशब्दः कारे एवं प्रकारे शुश्रूणानां
संरक्षणमादि। स्नेहेन अष्टानामपि कर्मणां छेदादीनां त्यात्। योग्याविषयाणाम् प्यातंत्यमिति। अनुक्ते योग्या

विषयमुपयहीतमाह। दृष्टमात्राणमुद्दिष्टमित्यादि। अत्रेषतः अशेषाणिद्रव्याणि वीक्ष्येतिष्ठेव्यैल्यपश्लोपे
कार्येलिङ्गं चमीयं। अस्य कर्मणि यस्मिन्नुद्वेसाद्दृस्य वा श्रुस्तस्था — — न्यां समाचारेदिति॥ सोऽकृतेन्या
यस्य इङ्गिकायां पंजिकायां योग्यास्त्रियोऽध्यायः॥ ८॥ छ॥ ॥छ॥ अधिगतशास्त्रेण उपास्ति
— — आर्थे — कृतयोग्येन च शास्त्रकर्मज्ञाननिपुणेन विशेषा आवर्तितव्येति। योग्यास्त्रीयानन्
१० तरं विशेषाः प्रवेशनीयोऽध्यायन विशिखात्र कर्ममार्गः तत्र यादृषस्य वैद्यस्य कर्मण्यधिकृत्याह। द ४०
ष्टकर्मणो दृष्टकर्मच्छेद्यादिश्लेहादिवयेन सन्नथा। कृतयोग्येन कृतकर्माभ्यासेन अनेन कर्मज्ञ उक्तः।
शास्त्रनिगदता अभिधानरूपेन अभिधेयरूपं च शास्त्रं नियमेनादेशेन तु गदता पदता। एतेन स्वाव
र्तितशास्त्रता। मधिगततंत्रार्थैत्यादिकर्मशास्त्रज्ञता अभिधाय्यने वाविशेषेण करणे योग्यास्त्रीयं।
विकारान् केवलकर्मज्ञस्य — — — — — — — — निषेधार्थं। अन्यथा हि योग्यास्त्रीयाधिका
रात्। कृतयोग्यस्यैतवैद्यस्यविशेषशास्त्राप्रवेशाधिकारः स्यादिति विशाखा श्व — — वैद्यत्वमाह
वैधर्माधिकृत्याह। नीचनखरोम्णेत्यादि कृतचानीचकर्मस्वसम्भवेत्यादि लोनखादिवचतेन। नीचनखत्वान्
नी

४०

शुचिताकर्मसौकर्यं च। नीचरोमनखादाजेर्वरं स्सव व्याजवायनशुचिताच। शुचीनेति। बाह्यस्नानादिशौच
युक्तेन वा ह्यवेषाधिकारात्। असंस्कृतः शौचं तु सुमनसेत्यनेनैवावगतं। शुक्लवासो मंगलार्थं शोभाजनार्थं
च। छत्रवता आतपरजोवर्षायन्नमादिनिषेधे। नुप्रयुक्ते नदंडो बळैवदंनं दंडु सवळितादीनिषेधाय। स
हउपनाहा उत्रते सोपानत्कः। उपानत्पादुका कंटकादिस्तत्राणाय। अनुद्धतवेषेणेति। अनुद्धतकायवेषनि
षेधाय नियमः साधुजनवेषेणेत्यर्थः। कायनियम्यमानो नियमयन्नाह। सुमनसा शोभनमनसा अक्रो
धादिगुणयुक्तमनसेत्यर्थः। वाचं नियमयन्नाह। कल्याणवाक्याहारेणेति कल्याणं कल्याणाय वा वाक्या
हारो वचनं यस्य स तथा। कायवाग्मनःस्वपि नियमं दर्शयन्नाह। अकुहकेनेति। अविस्मापकेन
कुहकविस्मापनं यस्मात् चौरादिकरणं तापेवुलत्त्रः दंभाद्ययोगात् विस्मापककायादिचेष्टेनेत्यर्थः। सुस
हायेनेन साधुसहाये अन्यथा पापुरचारिणा। वेद्यस्य सहायदोषेण दोषस्यात्। विशेषार्थवेशायाध
तस्य वेद्यस्य दूतादिमधिकृत्याह। ततो दूतेत्यादि गमनाय प्रस्थाय वा गतः पुरस्तात् दूतनिमित्तमनु
कूलं सुरत्निवातादि। शकुनं पक्षिविशेषप्रशस्तवाक्यादि मंगलं स्वस्तिक पूर्णकुंभादि तेषां यहहा

वेद्या

कल्याणार्थं पक्षिमानुलोम्यमेनुकूलता तथेति । प्रदक्षिणेति । चकारेणानुसमुच्चयोऽर्थेनाधिकमर्थमुपसं
हीतं प्रमाणैर्दर्शनादिभिस्त्रिभिरित्याख्यास्यामः तत्रैतेषु त्रिषु पायेषु केनविद्धिद्याद्दित्याह । तत्र दृष्टेत्यादि
शारीरात्ममनसां संयोगमायुः । उपचयः स्थौल्यं । अपचयः कार्श्यं । वर्णवैकृतमिति — लोगौरादि । पंचा
ङ्गेतिकः प्राकृताद्वर्णादन्यद्वर्णान्तरं वैकृतं छायागौरादिवर्णस्निग्धादिरूपा नास्याः पिपासा चक्षोतिकी चकारेण प्र
ङ्गाविवाह्यकं गृह्यते । तत्र प्रडाइरालक्षते । आसन्नाश्छायास्मो पिपासा चक्षोतिकी । स्पर्शानीतानीत्यादित्याह
दी शीताष्णादीनीत्यादि आदिशब्दाच्छ्लक्ष्णखरादीनामुपग्रहः स्पर्शो विशेषानिति विशिष्यते परस्परं वै
५१ वर्ण्येन इति विशेषाभेदाः विपरीताविपरीतानिति । विपरीतादिकृता अविपरीता अधिकृता । विपरी
ताश्चापि विपरीताश्च विपरीता विपरीताः तानुस्वभाववशीतानां शारीराश्रयवानाह ऊष्मेत्यादि । उष्मा
नाशीतं चैवं तशीतं चैन हिरूष्मता । वह्निसमत्वं । शीतता । अविपरीताः शीतानां शीतं चेमवेत्या
दि । तत्र विपरीतेषु व्याधेः कृच्छ्रसाध्यत्वं वा । अविशीतेषु सुखसाध्यत्वं । व्याधिस्वभा
वरूपीयारी विपरीतमधिकृत्याह । उच्चरशेषादीनीति । उच्चरस्य सेनापालक्षणं प्राक्केन । अवि

परितमुखत्वं विपरीतमतो विपर्ययः ॥ शोषश्चापि ज्वरलक्षणत्वेन सम्भावात् । अविपरीतमुखत्वं । त
ग२ दुक्तं । ज्वरः सर्वांगश्चेति लक्षणं राजयक्ष्मणः । अथवा हे ज्वरशोषयोरिति पाठः । तत्र शोषस्य वातादि दोषभे
देन [illegible] दादयो धर्माः । अविपरीताः पुनरतो विपर्ययेण । तान् जानीत्यादित्यनुवर्त्तते । पृष्टं । किं जानीयादि
त्याह । देशकालजातिं सात्म्यमित्यादि । जातिशब्दो देशकालशब्दाभ्यां सह द्वन्द्वे क्रमशः संबध्यते । तत्र दे
शो भूमिः । आतुरश्च । कस्मिन् देशे अनूपे जांगले साधारणे वायं दोषः संचितः कस्मिन् प्रकुपितः कस्मि
न्नयं व्याधिरुत्पन्न इति । तथा [illegible] कस्मिन्नवयवे । श्लेष्मस्थाने पित्तस्थाने वा कण्ठे दाहे रुजा वा । तत्र
कालो नित्यग आवस्थि[illegible] । तत्र कस्मिन्नृतावयं दोषः स्थितः । कुपितो व्याधिर्वा जात इति । आवस्थिकः
द्विविधः कालः स्वस्थस्य वा व्याधितभेदेन व्याधितस्य ज्वरारंभादिकावस्था यावत् । अत्रापि दोषस्यादि दृ
ष्टा जानीयात् । सात्म्यं पुनश्चेष्टाहारभेदात् । द्विविधं । तद्यथा । यो रसः कल्प्यते यश्च सुखाय निषेवि
तः व्यायामजातमन्यद्वा तत्सात्म्यमिति निर्दिशेत् । चेष्टा सर्वा कायवाङ्मनोभेदात् त्रिविधा । आहारश्च
रसभेदात् । षड्विधं [illegible] मिति । अनोक जाति देशभेदात् । [illegible] अभ्यासः आतंकसमुत्पत्तिः

समुच्चयहानेस्यादितिसमुच्चयत्रिः। कारणमुच्यते। तवळ यदि यहाहि वेदनाभावादि वेदनानोदादय।
नासांसमुच्चयायउ इतिसंस्थानमिति। यावत्। बलाबलमिति। बलं व्यायामगम्याशक्तिः अबलं बल
स्याल्पताञावोवाग्निमोहोरज नारणशात्येयावातमूत्रपुरीषाणामिति। बकुवयनमाद्यर्थेलुप्तनिर्दि
ष्टो वादिशब्दः। तेन नैवाधोगौरवकपित्तादीनां ग्रहणं। एकारो — युक्तस्य शाप्रवृत्तपूयादीनामवरोधः
इदानीमेते उपाया सम्यगेवप्रवृत्ता रोगाणां विज्ञानहेतवे इतुदर्शयितुमाह। मिथ्यादृष्टा इत्यादि। अ
सत्कृदृष्टा इति विद्यदोषः। दुराख्याताइति। दुष्टाआख्याता अयमातुरदोषः। तथादुपरिस्पृष्टाश्चेति
शीतोष्मादयोसम्यक्परीक्षितोपळब्धादिकादौ इति। विकाराः भूयाः। कचिदायुःशरीरोपचयायुः कचित्
शीतोष्णादिस्पर्शादयः कचिद्देशकालाद्यः। सर्वेएते विकाराश्रयाविचार इत्यत्र हेतुर्वाक्य। विकारा
मोहयेयुः। चिकित्सकं। यस्मादेवं तस्मादाद्य एवपरीक्षेतेत्याह। तस्मादित्यादि। दर्शनादिभिरित्येवं
करैर्वीयमाणा रित्यधिकवसेति। तदधिकप्रमाणप्राप्त्यर्थं मनर्गंधरसशब्दानामप्यवरोधः
तद्यथातिश्लेष्मधेनामक आतिसारः स्नतगंधेनपित्तादिसारः। पित्तव्रणपित्तकः पितश्चपुरु

पिबीनि -- पमरणा नमाभ्युर्धेम वधार्यमेदेहे अत्यर्थमेदोदोषविनिश्चयः त्रारेणधानानि -- बातर्ब्दि
वाद्व्रणनिर्णयस्त्रयोऽ एवमेन्यदपूर्ह्यो अत्रगंयोविसयहार्थे षद्विधो परीक्षां केचित्र पठंतितु तुनसम्य
कूद्वाल्यतंत्राधिकारे त्रिविधैव परीक्षा भवति। एवं चरके विमानस्थाने प्रत्यक्षानुमानोपदेशैः सम्तवि
धींपरीक्षां प्रति पाद्यव्रणाधिकारे द्विव्रणीये त्रिविधाने बाह। तदुक्तं "दर्शनस्पर्शनप्रश्नात्परीक्षा विवि
धाग नाना तेनास्स्रस्म हेत्रात्राधिके पठ्यते। साध्यादिषु हेतव्यः साधनाहीनं साध्ययेत एवं त्रोषयोरपिसा
ध्यानामपि कालेप्रकर्षेणप्रायस्तो प्राप्यता ता। असाध्यवा भवतीति साधयितुमाह। परिसेव स्रु
तो क्षितांगे स्यादि। प्रायसो बाहुल्येन जातयर्थेन या परिराद्धार्यं पुरितः राष्ट्रार्थः तेन सं वसरोक्षितो
सर्वत्रेष्ठुत्वमहाबलाये तान्यरिवर्जयेदिति। यद्यत्येक दोषजास्ते व्याधयोः उक्तेइः एवं तेषांत द्वोषत्र
त्रामन कुष्ठप्रवृत्तामो वा भवेत्र। अल्पतात्वा सत्वनउवति। नेनते षां त्रिदोषजत्वेष्यवसाय अतहात्र
परिवर्जयेत्र। अथवास्य वत्सरो वतरधातुत्कमाद साध्यत्वं वा आयसइति विशिष्टौ चिषयसाध्याना
मपिद्भः क्षि किंसचंदद्रोपि न्राह। तद्यथा। श्रौ त्रियेत्यादि। श्रोत्रिय एवं वेदा पे ते पालनस्या नित्यं स्नाना
दिभिः व्याधिपरिवर्द्धः स्पते धर्मो क्रमायोत्र। क्रियास ह त्र। स्त्री एाल ज्ञयावेणा घवरोधात्र गुह्य

बाध्ठ वर

व्याधेरप्रतिपादनात् । मानस्य द्वयोरेचनादिक्रियानर्हत्वेनाल्पक्रियत्वात् । वैद्युविदग्धस्याभिमाने निर्दि
ष्टादन्यथा कारित्वात् विद्यमानो वेद्य —— शाषि शुह कस्य व्याधेरकर्वनादेवा । दरिद्रस्य निःस्वत्वेनाभ्य
वहाराभावात् । कृपणस्यार्थपरत्वात् । लाभेनार्थसाध्यत्वे तद्व्यानुत्पादनात् । क्रोधनस्य विषादे —— अना
थस्य परिवारकाभावात् । अनात्मवतोपि यत्रासक्तत्वेन निर्देशाकरणात् । इदानीं वैद्यस्य विभाषया जिना॥
मतः पुरस्कारिणः प्रमादद्रोषहारनियमवत्वात् । त्रिभिः सहास्यामित्यादि । आसनमस्य स्थितिः । आसउप
वेसने इत्यस्माज्ज्ञापकेर्हलोण्यं दितिणत् । स्त्रीविवक्षायां यत् । संदासः प्रतिवेसवासिताम् अन्त्रादन्यद्गति
हति अन्नं तु अन्नपानद्रव्यं ष्टहलीयान्नस्य हेतुत्वात् । राज्ञानुमतं तु सर्वमेव ष्टहलीयादिति । ॥ सोऽनुने न्यास ४२॥
वद्धिकायां पञ्जिकायां चित्रिरखालुप्रवेशो नामैकोध्यायः ॥ ॥ ॥ ॥ प्रकृतनयोग्यतानुप्रति
पत्तिविशिष्टेन यत्र चिकित्रावृतेः शास्त्रकर्मणि रक्तसाचनिषिद्धार्थव्याधिचोरवलेरवनत्रोधनार्थं तक्षास्कर्म
क तेषु अतः क्षारपाकविधेरारब्धः पचनं पाकः विधानं विधिः पाकस्य विधिश्च पाकविधी क्षारस्य पाक
विधी क्षारपाकविधी ते । यस्मिन्नध्याये यस्तयस्य वा पूर्वदन्त्य च अन्यत्रस्य प्रत्ययस्य लुक् तत्र क्षारस्य

विशिष्टद्रव्याद्युत्कर्षप्रतिपादनेनोपादेयत्वं प्रतिपादयन्नाह शस्त्रानुशस्त्रेभ्य इत्यादि। शस्त्राणामनुशस्त्राणां च
पुनरतिशक्तत्वायुक्तत्वं च परिशिष्टे। तदुक्तं॥ विधिः प्रवक्ष्यते पश्चादग्निक्षारजलौकसामिति। एषां सर्वेषामेव प्रा
धान्यमस्ति। अत एवैषां पृथगेवाध्यायाः तत्र जलौकसः प्रधानं। अत एव तन्त्रोक्तं। परमसुकुमारोयं शोणि
तावसेचनोपायो यदुत जलौकस इति। परमं प्रधानमित्यर्थः। अग्निप्रधानतरः क्षारस्तु प्रधानतम इति। नेनाव
चाक्षारादग्निर्गरीयानिति विरुध्यते। तद्धि व्रणरोगाणामपुनर्भावादित्यनेन साधितत्वात्। न च क्षारस्यापि
न्यं विरुध्यते॥ अग्न्यधिकस्य विषयभेदेन भेषजादिकारणे साधितत्वात्। स्वविषये कर्मादिषु सर्वेषामेव प्रा
धान्यमिष्यते वह्निं किलेह क्षारस्योरिव। अन्ये तु शस्त्रानुशस्त्रेभ्य इति पठन्ति। तत्र शस्त्रानुशस्त्राणि सर्वा
ण्येव तत्र क्षारस्य प्रतिज्ञातं मृदुत्वं च गुणं चिकित्सा ख्यापार हेतुभिः साधयन्नाह। तद्यथा। छेद्यादि॥
न ह्येतानि कर्माण्यग्निजलौकसोः संभवन्ति। तेनानास्य सर्वक्रियाकरणात् क्षारस्य प्राधान्यं। अपरे
हेतुद्वयमसाधारणं सञ्चित्य चाह। त्रिदोषघ्नत्वात्। विशेषक्रियावचारणाच्चेति॥ त्रिदोषघ्नत्वमस्य नानौष
धीसमवायादित्यादि। नासाधयिष्यन्नविशेषक्रियावचारणान्नु पेतिकमत्र क्षारेण दहनीये नाग्निना

श्रि९

तत्राग्रे पित्तकोपणं चाश्र। अनभिकारः रक्तकोप ——— तिशुक्तिउये नापि। तेनाग्र्यः रसाध्यच्च द्विति
ष्टासाधारणक्रियावचारणाच्च। क्षारस्य प्रधानतमत्वं कथं पुनः क्षारः छेद्यादिकं कर्म करोतीति हेतुर्गर्भ
निसक्तिपरं विशेषणं वक्तुमाह। क्षरणादित्यादि। दुष्टचर्ममांसादिरक्षणाच्च। चक्रनाम्नातनादिच्यर्थः। क्षरणा
द्दुष्टचर्ममांसादिहिंसनादेव चाक्षार — क्षयोदरादिचेन साधनं क्षारस्य क्षरणाद्रक्षणात्क्षणनाच्चेति छेद
छेद्यलेख्यानि करोति अतः पुनर्विशेषं पेत्ति काशस्त्रादोरवचारयेदिति। सर्वदोषघ्नत्वेन तत्रापि योगि ४४॥
कत्वं दर्शयन्नाह। नानौषधीसमवायात्त्रिदोषघ्न इति। तेन पैत्तिकेषु पित्तश्लेष्मसु तस्य योगिकत्वं। नापि
र्गणभाफप्रशमं चेत्यादिति। इदानीं तीक्ष्णनिर्वेश छेद्यच्छेद्यलेख्यकर्मदर्शनात्तीक्ष्णत्वं पैत्तिकव्याधियो
गिकत्वप्रतिषेधातिनिराचिकीर्षुराह। शुक्लत्वाच्च सौम्य इति। आभास्वररूपः शुक्लवर्णः स्यायामिवोक्तचाश।
तद्गुणश्चारीरे। तेजोबहुरथात्प्रायो गर्भगौरं करोति। तथा श्लेष्मा श्वेतो गुरुः स्निग्ध इति। तथा कुञ्जः सो
मात्मकं शुक्लं स्निग्धमित्यादि। शुक्लं स्फटिकसंकाशं सौम्यमतः शुक्लं चात्र। सौम्य इति स्थितो। अन्ये तु शुक्ल
त्वात् सौम्य इत्यत्रापि। यद्दृष्टलुप्तनिर्दिष्टं वर्णयंति तेन सौम्यापीष्टि। अतो वक्ष्यमाणं शुक्लत्वमपि न विरुध्यते। अन्ये

२०३

...ḥ kṣārapākavidhimadhyāyaṃ vyākhyāsyāmaḥ ||
...vāca bhagavān dhanvantariḥ ||

untitled text 3

(New Document)

untitled text 3

द्विविधश्च प्रक्षिप्तलोहपात्रे निषेके पित्र्यान्यायेत्र्योऽधानार्थे यथाऽनुवर्तते स उपाय इति वचनात् । ततः पूर्वोपन्नी
तक्षारोदके निषिच्य कटशर्करादि द्रव्यं इति केचित्तंत्र तमस्तएक त्रार्थ प्रवक्ष्यते तत्रैषां कटशर्करादिनाम
निर्दिष्टभागश्चात्र समभागाश्च एके अतएव प्रत्येकमष्टपलमेषां कटशर्करादीनां द्वात्रिंशत्पलानि भवन्ति
क्षारोदकं द्विद्रोणं षोडशांशश्चावापभागो भवति द्विद्रोणेऽष्टपलसंमितमित्ययमनुलोमितं माद्याभव
ति । अन्ये तु अष्टपलमक्षितमित्यत्र समुदायमात्रार्थमेवानुमन्यते । न पुनः प्रत्येकभागार्थं एवं च कट
शर्करादीनां सर्वेषामेव भागसाम्यं सकृद् द्वित्रिभागावशेषे क्षारोदके पिच्छिलादधोगुणाज्ज्ञायते
विश्वामित्रवचनप्रत्ययादन्ये क्षारावापे भागाद्दर्शयति । न – – – एधेति । क्षीरवनाडि प्रभाण्डेनापरेव
क्षारस्य तथा हि विश्वामित्रः । अष्टौ भागाः शर्करायामोघास्तु चारपुवरं ॥ द्रोणके चात्र विज्ञेया एकं क्षी
र – – – जः । एषोऽप्यावापभागो नांगीक्रियते । क्षीरवनाडिप्रधानत्वादेव क्षारस्य । एकेनापि क्षीरवना
डेनावापेन क्षारं दृढं पठति । तद्यथा कायेऽ क के आनीति लक्षीरवादग्धं क्षिपेत् शंखक्षीरवकं बित्या द्यकि:
क

——— तस्मात्क्षीरवृक्षात्रवापे — त्रायित्राबद्धिश्चेति। अत एव क्षीरवृक्षनामि प्रस्यात क्षाराज्जायते
शुक्लोपि भवति। अन्येषां टंकणार्करादीनां वाह्लीकर द्विगुणो ऽग्निः क्षारोदकाच्चतुर्थस्तारामावापमिच्छंति। प
ठंति तं प्राम्नुवं। तथा च लाभ — — क्षीरवृक्षमुष्कांश्च वत्सार्कैराग्नेनैव चाभावेन रात्रि। कुर्वीत समाहृत्योष
ध्यादिषु। तथा च विश्वामित्रः। क्षारहकाच्चतुर्भागं कल्कसेवाथरन्यथीत्र द्रव्याणां मुष्कचूर्णानी शुक्तिमा
त्रं प्रदापयेत्। एतदपि तुल्हानेच्छंति। आवापबाहुल्यात्। यारपर्योममात्यक्षारोदकानु बात्रार्करादेभ्यो
षोडशांशमावापमन्यते। उत्तरोत्तरवेक्षय त्रार्करादीनां द्वैगुण्यस्तत्रैव पुनरिष्टपळसंमितमिति। प्रत्येक षष्ट ४८॥
तं वांशार्करादीनां चतुर्णां यथोत्तरं द्विगुणजा — — सायिवाद्वात्रिंशत्य लोपलक्षणं। अत्र तं त्रांतरम
प्यनुयाह कमस्ती। तथा हि कटशार्करैकद्वोगोद्दो शुक्तिनां चतुर्गुण — — तिकटशार्करादीनां — त्रोत्त
रं द्वैगुण्यप्रतिपादनं पंचमे तंत्रांतरं। षोडशाधिक वप प्रतिपादनपरं चिदं वचनांतरं। पन नस्ले ... तिन
दाने ——— काळ मुष्ककमाहृत्य दग्ध्वा उस्म समवक्रोर्। आढकं चैकमादाय जळ द्रोणे पचेद्वि

वकुं । वकुलो वित्रिरिष्टं तु वकुं दूं ---- रिणः । शंखचूर्णस्य कुडवं प्रक्षिप्य दिरभस्सु नः शनैः शनैः मुद्गयो
कुवावदृसांद्रतनुकुवेन । सुर्जिकायावसूकाभ्यां युक्ती सर्वी पिप्पली । तवा ---- एहिं कुवित्रकयोकुया
एवाचूर्णो निनि क्षिप्य हस्थ कृत्वेनाष्टमाषकी । द्रव्या सैधडिं तंत्रापि स्थापयेदायसे घटे । एष वान्हि समः क्षारः
कीर्तितः काश्यपादिभिः । अत्र क्षारोदकात् शंखनाभि कुडवं आवापद्विद्रोणे षट्पलसंमितं भिन्नने त्व
बोड्वर्णं त्रीकः आवापपरिभाषितो भवति । संप्रदायागतश्चायमेवार्थो न चतुर्थांशा वाप इति । एवं हि क्षारो
दकाल्पता भवति । दं न नश्यमुद्धलं क्षारस्य । क्षारोदकबाहुल्येन च तीक्ष्णत्वं क्षारस्य । यदुक्तं । क्षीणबले
क्षारे क्षारोदकमावपेत् । बलकरणाय न तु कटशर्करादावापमिति । क्षारपाकविधिरुक्तः । तत्र कटशर्
कराद्यावागोष्ठी । क्षीरपाको जलशुद्धिः । क्षीरो द्विविधः सप्रतिवापो प्रतिवापश्च । अप्रतिवापो मृदुः स २४
व्यूहिमसंज्ञः । तत्र यदायं कटशर्करादिनिर्वापनयनमात्रेण तदायमपि संव्यूहिमसंज्ञः तस्य मार्दवे
वक्षारोदके कटशर्करादीन् निर्वाप्य क्षारोदकादपनयेत् । न तु पिप्पल्यादि प्रतिवापं वा क्षिपेत् सं
तीक्ष्णं प्रतिपादयन्नाह । प्रतिवापेयथालाभमित्यादि । क्षिप्तेत्रावापे ... रपदद्रव्यप्रक्षेपः प्रतीवापः

यथालाभमिति तीप्यदित्यव्ययीभावः। यस्य यस्य लाभस्तेन तेनेत्यर्थः। दन्तीदन्तीति भेदः। लाङ्गलिका
अग्निशिखा पूतिप्रवालः कटभीकरञ्जपल्लवः। तालपत्री तालमूली कनकक्षीरी हेमक्षीरी। अत सुवर्ण
त्रासदृशा पत्रा अश्मन्तकेरिति। एषामङ्गपञ्चानि सोयमुद्दिष्टिता राप चात्र। स प्रतीवापः। अन्ये च पाक्यइ
तिसंज्ञौ तत्र तीक्ष्णश्चायमस्ति तीक्ष्णताख्यदोषः अतितीक्ष्णताख्यः क्षारदोषश्चात्र। तथा च कओजः। सं
व्यूहिमस्तकोपो वध्या द्विविधः क्षार उच्यते। पाक्यस्तु सप्रतिवापस्ती क्ष्णोन्यस्तु अवंमृदुः। सुषादिव ४८
णी णीन निर्दग्धान् सिञ्चेत्क्षाराद्द्विकेनत्रानेः तेनैव तं पुनः पक्त्वा तु गुप्तान्निधापयेत्। एव संव्यूहिमः क्षा
रोऽष्टकम्भपरिकीर्तितः। योग्यः — बालवृद्धानामसहायात्राप्रियेन राः। क्षारकृत्यानरायेवधिकारा
रक्तपित्तजाः। नेत्रुचैव विश्वातव्यो वैद्येनेह विजानतेति। आलदन्तानुद्दिनोपधीचाग्रे दोक्षारो वल
करणायोग्यमापमाह। क्षीणबल इत्यादि। कृतत्राक्षौ वला धानात् अतीक्ष्णादित्रात्के प्रपञ्च यार्थक्षा
रोदकमाधापत्र। पूर्वकल्पेन कृतं क्षीरोदकं प्रक्षिप्य पुनर्विपचेदिति पूर्वलिखितं तत्रोत्तरपाठादिति
क्षारगुणान्प्रतिपादयन्नाह। नैवातितीक्ष्ण इत्यादि। अनतिश्लक्ष्णत्वात्। प्रतिवापात्यन्तमृदुत्वे नो भवति

कल्दृशो कर्कशः दल्हणस्त्वन्ये पठति मृदुस्य च गिंद्रियमुखवः अविष्टादी विषंदः प्रसरणं स्थानात्र स्थानीत
र स्वर्णं स्रोविद्यमानोयस्य त्रिवद् तिसौम्यरन्यक्षते वृद्धोपदेशात्र समरन्यन्येपठंति तत्र जातिसौ
द्रो नानिद्रवहे त्यर्थः शीघ्रः बीजगारि चात्र संख्येयमिदे वसंख्यानिर्देशो लक्षे अष्टगुण इति पुनरष्ट
संख्याकरणं कटुकरसादिगुणातिरेकसंज्ञावनो निषेधार्थः । परिहारार्थं दोषान भिकृत्याह अत्यो
ष्णमित्यादि । अविष्यंदी चेवस्स विर्यिंतादोषस्य त्रिषवस्त्र । पुनर्विपर्यिनाग्रहणमत्यर्थं विसर्पिनानि
। यथार्वे किंचिद्विसर्पितानुलेपसमताकरणार्थं स्यारे प्रयत एव । अत्यर्थमार्दवं श्वैत्यमिति । अत्यर्थ
शाद्धः प्रत्येकमभिसंबध्यते । श्वैत्यं । शुक्लता । हीनो वधी । अल्पोवधी यथाल्पार्त्वं मात्रयासुखं
या वीर्यहीनत्वेन च । अविपक्वत्वं । असम्यक्पक्वत्वं । अत्रापि संख्येयनिर्देशादेव संख्यानिर्देशोसि
द्धे न च संख्याकरणं क्षारातिसेवयाऽपुंस्त्वह नु दोषसंख्यातो कानि रासा इदानीं क्षारप्रतिसारण
विधिमधिकृत्याह । क्षारसाध्यव्याधिव्याधितमित्यादि । साध्यव्याधौ व्याधितेति साध्यव्याधिक्षारस्य
सा ध्यव्याधिक्षारसाध्यव्याधिः तेन व्याधिनेदुःखितं असंबाधेऽसंकीर्णे देशे तनोस्यतमवकाशे

निरीक्षितो व्याधिसंस्थान प्रतिपत्त्यर्थे तमवकाशमवदृष्ट्यापि तद्दृष्ट्वा सुधाक ढिल परूषचचीवानं कुष्ठ
मवलिख्य कफदुष्टं कंडूयनश्च यस्तु प्रक्लेयप्रक्लेयिच्चाक्षारं प्रतिसारयेत्। कालावधिं प्रतिपादयन्नाह। वा
क्शतमात्रमिति वाक् शतमेवोपेक्षेत नाधिकमन्यूनं वा। वाक् लघ्वक्षरोच्चारणं। तस्य प्रतिदेशबलेय प्रमाणेन अ
ववारणं कार्यमत्यन्नाह। पक्वजम्बूसमम्त्यादि। पित्तश्लेले तत्रोष्णद्रुचात्र वातिकस्य परुषत्वं तनुत्वं चात्र। श्लेष्मि
कस्य केंद्र रोध्रप्रथनं चात्र कालेन तु यावद्गत्या दिनमात्रेणेत्यादि। कटुकोष्णरसमूत्रलवणस्वकूर्चयित्वेति। अम्ल
एवलवणाम्लयोश्च सह माधुर्यं। अन्ये तु कटुकमेव रूपयित्वेमन्यंते। ननु रसमध्ये कुलवणमेव रसमस्तभक्ष ५०
णमाधुर्यार्थं च यो जनाः प्रयुंजते लवणवत्पाठात् क्षाराणामपाठात्कटुकवर्गस्तथा निर्वापणेपि सतीक्ष्ण
लवणरसामाधुर्यं उजतरति। दद चात्र। क्षारो हि यास्तु माधुर्यं हितमम्लोपसंहितं इति वक्तव्याच्च। तथाच
उद्युक्षार मधुर इत्यत्र व्याख्यायां तु होक्तं तंत्रांतरे। तद्यथा। क्षणजो इ। क्षाराना सोरसो द्रव्यो हितत्र
अनेकरससमुन्पन्नं लवणरसं रूपयिष्यमिति। यद्येयं सखल्वाग्नि यो षष्ठी रूपिष्टं चात्र। कटु कटु इति कथं तु च्यते
लवणवंयपाठादवक्षारस्य लवणत्वेपि सिद्धं कटु करतीति विधार्यमेव। तथाच विश्वामित्रः। यतत्रश्चोल्लतम।

क्षारशैत्यमौतरसाधिक्येन तस्मात्‌ एकप्रदेहाद्यमम्लं क्षारविवर्तयेदिति। तथा ओजेप्युक्तं। तैक्ष्ण्यात्तत्रातिरूक्षः कु
द्धो वीर्यं क्षारस्य कुप्यति। तस्मात्‌ स्निग्धाहमधुरवायोत्कृष्टस्य निग्रहः पूर्वं निर्वापणार्थं सम्यग्दग्धस्य लक्षणं कृ २.
नक्षत्रं प्रतिपाद्येदानीं विकीर्णानन्तरकरणाय पुनः सम्यक्‌ दग्धत्वं लक्षणमाह। तत्र सम्यक्‌ दग्धेत्यादि स्क्लेते
दि क्षारनिर्वापणे विकारोपशमाय। कालक्षण ---- दिकाळेः स्याति। तदा चेत्‌ कारनिर्वापणे विषयालि
न भवति क्षारस्याधिकारिस्वात्‌। कलिताः दर्शनमात्रज्ञेया ते न सा तदा चेपि सम्यग्दग्धस्य लक्षणं उवति। क्षारा
पनये पिसा लक्षणं लाघवनं गानां हीनदग्धेवानां तोषिका स्रादादस्य। तदा च तं त्रां तरं। तोमतानोदकं ध्वाद्येर्ढ्
ग्धं तं उनर्दहेदिति। अतिदग्धे उपेत्रिका सैदाहर्दयः। क्षारदग्धव्रणस्य व्यापत्तिकित्सां वक्तुमाह। यथाव्याधिरं
यादोषमित्यादि। हेतुव्याधिप्रत्यनीकेन विधिनेत्यर्थः। अनतक्षारस्यद्वि विघ्नस्यारिप्रतिषेधं विषयवेकुमाह लि
अथाक्षारकृत्यारित्यादि। येषुव्रणयादोषं केषुचिदेवं प्रतिसारणीयक्षारनिषेधः। केषुचित्‌ पानीयक्षीर
निषेधः केषुचित्‌ उभयनिषेध इति दुर्बलवाळस्थविराणां पीडासहत्वात्‌। भीरोस्तु क्षारभयेन क्षारात्तस्थ
दानीत्‌। सर्वाङ्गेन स्रूनः सर्वाङ्गसूनः तस्यैवं विशिष्टास्यां दरिणः क्षार उदरस्थहृये। प्लीहोदरे तु क्षारो विहित एव

सामान्येषु [illegible] रागादः । तेनु सर्वाणा दलस्य वोदरेण । स्वरोनिषिध्यते । रजोपेनि अदारस्तीक्ष्ण बेनरक्तपिता
तिकोपकुर्यात् [illegible] वायकुर्यात् । शोथकुर्यात् । अतुमर्षोडपते बीतिप्रशस्ति कुर्यात् । प्रदहत्क्षारिणा
विक्रमाति [illegible] प्रसी [illegible] रोदेसेण पातकोणात् प्रमेहाग्निशूलि रुक्षे यूयमेव अतलीक्ष्णस्य पानीयक्षार
लाहल [illegible] नची प्रार्द्र नपाकस्तोकाना । रसाम्ल पुनर्यो क्षारस्यापित्तिकोपिवात । व्याधिवृद्धिः नकम्पा
ति । नायपु [illegible] क्षीणरुक् । अश्मरस्य पुनर्नोपि करोत्यवक्षारः । उद्धृतापफळ योनेद्रनोउ ५
द्दः [illegible] फळयोनयर [illegible] फळस्थाना द्वर्द्धगतो उअपरत्न फळस्थाना उसीमाद्रः पातमेंड स्त्रान्य त्रापुत्रे
[illegible] वकोशावाहिन [illegible] उद्धृतापरत्नयो रितिन त्राप्ययमे वार्यः । अन्येतु फळयोनि निति सर्वधि उवे ति
[illegible] फळयोनिगर्भे स्थानमासक्तदो । व्याधिपुरुष विशेषे — निषेधेषु क्षाप्रदेषविशेषेण बकुमाहीतथा
[illegible] त्यादि मर्मेशिरास्नायुप्रमन्यः । नायुशरीरे तुं तिर्दि शूललक्षणसेक्षाः । तेषु क्षारादूदार — मर्मोवा
धयादोषा । शिरादिक्षणनात्रारु । धिरातिप्रवृत्तादुय । नरुणास्त्रीनि [illegible] वालकलैयीवाद्धितक्त्र । देशुतरुण
सं [illegible] राघ्न क्षीनिगमसंथहणादेवनाडिग्रहणेसिद्धे पुनर्नाडिग्रहणं तत्रदोषातिवायसुवनोधं सम्पूर्णं
[illegible] शेरसिजिह्वा सिपसारे के का [illegible] क्षुपटहत्वाह । अश्मरा से बुवदे बेनु जानुपादापरिल

दनिमित्ता च निमित्तानुरूपा च । लक्षणनिमित्तानाम यस्याः शरीरे लक्षणान्येव हेतुभूतानि भवन्ति । लक्ष
णानि हि कानिचिच्छरीरेऽपि निबद्धानि भवन्ति । यानि तस्मिन् काले तां तां विकृतिमुत्पादयन्ति तद्यथा
कस्यानियस्यपूर्वोनीति । तत्र लक्ष्यनिमित्तानाम यस्या उपलक्ष्यते निमित्तं न यथा । दृक्रोहिषु नवादिदोष
निमित्ता कायवाङ्मनसां विकृतिः । सानु द्विविधा । व्याधिलक्षणभूता उपद्रवभूता च । साध्या चासाध्या च
भवति चात्र । लक्षणालक्षणे चैव अनिदोपमुदाहृता साध्याऽतिवोदिता साध्या वेदनि विकृतिर्लक्षणमेव ह
वानिदाने श्लोकस्थिरगं द्वानन्नुक्रमात् । असाध्यस्यादिता साध्या वारणं चाप्युपद्रवैः । सर्वं विकृतिर्व्याधि
लुपदिश्यावारणीयेकथितानिदाने च । निमित्तानुरूपानामनिमित्तार्थकारिणी । सहजा चौत्तास्या नर सह
कोत्तजा वा । तत्र सहजा आयुषः प्रमाणज्ञानहेतोः । आतुरोपक्रमणे निर्दिष्टा जातस्योत्तरकालजा तु
आयुषोऽनैमनगतस्य ज्ञानाय यथासा । एकसामग्रीजनितवन्नासाङ्गादिकार्येण । अनिरूपितक्रियाप
चदोषनिमित्तेभूतस्य मनुष्ययोजनकरणशीला । नामनिमित्तानिमित्तमायुषोत्तमनस्यज्ञानार्थ
मिद्धतिविष्यकः । अनिमित्तामिति । अपरिज्ञातानं विशिष्टनिमित्तानपुनरकारणा आयुषः प्रमाणज्ञान
सविधि प्रजः । सेयं पञ्चेन्द्रियार्थ्यकायास्वभाव विप्रतिपत्ति — — — पुत्रिरध्यायैर्वक्ष्यते । भवति चात्र ।

मूति

स्वलक्षणनिमित्तिका तथा लक्षणनिमित्तिका तुरूपा च त्रिविधो वै विकृतिर्नर्णा। तत्र पंचेंद्रियार्थविप्र
तिपत्तौ विकृतिः। --- यस्मात्स्वादींद्रियार्थग्रहणस्यां तस्य मनसं शारीरो राधा रचात्र। रजस्तमो
भ्यां वाताद्धि रोषैदोषश्च चेति वृत्तक्रियापर्ये रिंद्रियार्थविप्रपत्तिः। कार्य निजस्तम यांडिवा गिली। ता
द्रदो बजासा मरणला प नत्रशरीरशीळ योरिति। शरीर ग्रहणं प्रथमं। येन पंचेंद्रियार्थविप्रपत्ति लक्ष
णार्थी शील विकृतिं चेति --- टक्षौ निकेंद्रियाधिष्ठान विकृति लक्षण शरीरे विकृतिरस्ति। तथा स्व
ठाव विकृति च। नहि शरीरात्स्वठाव विक्रीयते। पंचेंद्रियाश्च र्लिंद्द विधा। आतुरे शरीर गतस्त
था। तुरस्य बाह्याश्रयाया ह्याः। तत्र शाहस्यातुराश्रयम्य विपरीत त्रणएव निर्दिष्टत्वात्। दचेड ये
ति घुर्घुरायंती स्वनिव। तथा नष्टहीन विकल विहृत स्वर तेति। वक्ष्यमाणे चेत्यातुराश्रयात्र। निर्दि
ष्टयआतुराश्रयं ग्राह्या निर्दिश्यत्राह। पो श्रुनेवा चकीर्णतीत्यादि --- इत्याणानदक्षिरुह रसपत्रतिष
त्रि निर्दिश्य त्राह। स्नानमानुलिप्तमिति नीळ मक्षिका हि अतिमधुरमेव द्रव्यमाश्रयं दुर्गंधि यक
दाचिद्धि निर्मलः --- मधुरीत्त्व दौर्गंधादे वेति तन्निराके वेत्राह। स्नातानुलिप्तमिति। पूर्वस्नात
पश्चादनुलिप्त सुगंधैः ते देवं विधमपि। मक्षिकानाम नाश्रयणीय कार्यं चे नीळमक्षिका जे भ जं ति

द्रुतमयंकाळ——— इति मधुरी नूतशरीरमायेन निर्मळशरीराप्यय मक्षिकाः काप्यतइति। तदुक्तं चरके
मक्षिकाश्चैव यूकाश्च दंशाश्च मशकैः सह विस्रादपि विजंतोः काय मुमूर्षत। अस्यार्थः शिकेकार्यं काळ
प ल्कस्य मक्षिका। अतिशानानुलिप्तस्य मृशमायांति सर्वशः इति। सुगंधिया निवाळ कस्माहि दिति। क
स्यादिति सुगंधिर्वा भवतीति शेषः। गंधविप्रतिपत्तिः न अनुरगतपं चेंद्रियार्थविप्रतिपत्ति निर्दिश्य अनुरयाह च
पंचेंद्रियार्थविप्रतिपत्ति निर्दे शागति प्राय। रसादह मूळत्वेन प्रधानत्वात् तस्यैव विप्रतिपत्ति दर्शयन्नाह। विपरी
तेनेनरः गृह्णाति रसानित्यादि। गंधग्रहणमधिकृत्याह। सुरभिर्वेति दुर्गंधिमित्यादि। दुर्गंधिसुगंधं स्पर्शग्रह
णविपर्ययनिर्दिशन्नाह। शीतोष्णादीनीत्यादि। आदिग्रहणात्॥ स्पर्शयाहिणी। कालावस्था प्रवातनिवातदर्शनदि
मानमस्पर्शमधिकृत्याह। दिशाइति द्विविधो हि स्पर्शः। स्पर्शनेंद्रियाश्रय समानसंस्थ। तथा वर्नेशांतरं। स्पर्शनें
द्रियसंस्पर्शः स्पर्शो मानस एव। वरे पग्रहण नधित्याह। दिवा ज्योतिषमित्यादि। तत्र दर्शये रूपिंड यमाकाशीवत
यान्नभवति। नेन तस्थैव रूपं दृश्यति प्रतिपत्या निर्दिश्य दिवाज्योतिष्मिति। वायुमधिकृत्याह। वयानिळ मिथ्या
—मूर्तिस्वरूपा देवसूनाकारं पृथिवीमधिकृत्याह। धमनी हार वाष्पाभिरावृत्ता मित्यादि। मोग्रिम धिकृत्याह।
प्रदीप्तमिवेत्यादि। ज्वळितमिव। शालिलमधिकृत्याह। प्लुतमिवोनः। नूतिमष्टा यदाकाशामिति। नूमरिव विशत्वं ददर्श
नं द्रवे विहृ धूमाद्यावरणा दर्शमिवेति। सपश्यति संक्षतानित्यादि। व्यासरूवेनादर्शने सेवाभिः प्याके

दी२

रूपं तैर्ग्रहणयामास इत्याह। ज्योत्स्नादर्शोष्णतोयेष्वित्यादि। अत्रोष्णशब्देनोष्णहेतुरातप उक्तः। तदुक्तं चरके "
ज्योत्स्नायामातपे दीपे सलिलादर्शयोरपि। योऽङ्गेष्वविकृतां यस्य छायां पश्येत्तथाविधः।" रूपग्रहणमप्य-
हीनयोगमधिकृत्याह। पत्रयस्य को मही नामित्यादि। मिथ्यादृगयोगमधिकृत्य चिकतामिति। अथ निष्ठ्यू-
ग्रहणमधिकृत्याह। यो वा मयूरकंठाभमित्यादि। सुदीप्तस्य वादिशौ गारज्वलितं धूमरहितमपि। मयूरकंठाभं
नीलं धूमाजमित्यर्थः। दुष्टेष्टदिष्टफलदर्शनेनाह। स्वस्थस्वलभतइतिन्यायविंशो बौधिमरणायेति। ॥सौश्रुते
शल्यतन्त्रे श्रीगयदासकृतायां न्यायचन्द्रिकायां पञ्जिकायां पञ्चेन्द्रियार्थविप्रतिपत्त्यध्यायः॥ ॥छ॥
पञ्चेन्द्रियार्थविप्रतिपत्त्यनन्तरं पञ्चेन्द्रियार्थविप्रतिपत्त्यध्याये नोक्ता यत्र शीघ्रकृतौ शरीरविकृतेः परि-
शेषात् शरीरविकृत्यारिष्टं दर्शयितुं छायाविप्रतिपत्त्यध्यायारम्भः। अन्ये तु श्वासादीनां दर्शनाच्छ्यु-
तो यश्चान्य यायश्च पत्रयतीति। छायायामादौ तेन संकीर्तनात्। छायाविप्रतिपत्त्यध्यायारम्भः। तं तत्र यद्यपि ११
तत्र छायाशब्दः रूपस्वर्णे। तथापि साऽत्र प्रतिच्छाया अवगन्तव्या। उपसर्गलोपात्क्रमात्। तदुक्तं चरकेऽप्र-
तिष्ठमाणसंस्थाने जलादर्शातपादिषु। छायायाः सा प्रतिच्छाया छायाऽर्थवर्थप्रकाशाश्रया। तत्रादिशब्दोऽयं लुप्त-
निर्दिष्टो द्रष्टव्यः। तेन छायादय इत्यर्थः। अत एव श्रीश्रीस्मृतिः प्रतिप्रजादीनामवरोधः। तेषां विरूढप्रति

पत्तिः। इर्वेवन्मवर्येछप्रत्ययः। तस्य लुक्। अथ का पुनरियं छाया प्राकृती। यस्या विरुद्धा प्रतिपन्ने उच्यते। चतुर्वि
धा प्राकृत वर्णाश्रया छाया। चत्वारस्तु वर्णाः प्राकृताः। तद्यथा। गौरः कृष्णः श्यामः। गौरश्यामः। तदुक्तं। रजश्छद्रिता
रीरे तत्र तेजोधातुर्वर्णानां प्रभवइति। सचोत्पद्यदा गर्भे सत्तोशाः प्रायो भवति। तदा गर्भं गौरं करोति। पृथ्वी
धातुप्रायः। कृष्णं। पृथिव्याकाशधातुप्रायः। श्यामं तोयाकाशधातुप्रायो गौरश्याममिति। तथा चरकेपि। कृ
ष्णः। श्यामः श्यामावदातो वदात तश्चेति। प्रकृति वर्णास्त्वारीरस्य भवति। तथा हारीतेपि। श्यामः श्यामावदा
तश्च कृष्णो गौरस्तथापरः। वर्णास्त्वेते समाख्याता प्रकृतिस्था शरीरिणां॥ इति। तस्मादिते चत्वारो वर्णाः प्रकृ
तिवर्णाः। तदन्ये सर्व एव विकृतिवर्णा इति। तदाश्रयारवलोनि किं छाया। तदुक्तं। खादीनां पंचपंचानां छाया विवि
धलक्षणाः। नाभसी निर्मला नीला सस्नेहा सप्रभा इव सा। रूक्षा स्थोवारुणायाव वायव्या मा हतप्रभा॥
विशुद्धरक्ता आग्नेयी दीप्ताभा दर्शनप्रिया। शुद्धवैडूर्यविमला सुस्निग्धा चाम्भसी मता। स्थिरा शुक्ता च नास्निग्धा मे
र श्यामा च पार्थिवी। वायव्यागर्हिता तासां चतस्त्रः सुखोदया इति। अत एवोक्तं। चत्वारि परिसंख्याते गा
रीरे प्रथमा च वसायिनी। नाभस्या सर्ववर्णानवभासयन्ति। एवं विधाव छाया प्रतिकाशयतीति। अथ प्रभाः

कृतः पुनरिहाभिहिता — उभयोरुक्तो दीप्तिभेदः। संख्यालक्षणाभ्यां तयोर्भेदस्योक्तत्वात्॥ तदुक्तं चरके॥
प्रभालक्षणं। स्यात्तेजसी प्रभा सर्वा सा तु सप्तविधा मता। रक्ता पीता सिता श्यामा हरिता पाण्डुरासिता:॥
तासां याः स्युर्विकासिन्यः स्निग्धाश्च विमलाश्च याः। ताः शुभाः रूक्षमलिनाः संक्षिप्ताश्चाशुभोदयाः। अयं ना
वत संख्याभेदाय नपरं तिधान्याया मसप्तविधात् प्रभा तथा लक्षणभेदोपि। चरकेप्युक्तं। वर्णमाक्रामति छा
या प्रभा तु वर्णप्रकाशिनी। आसन्ना लक्ष्यते छाया प्रभा दूराच्च लक्ष्यते॥ वर्णं छादयतीति छाया वर्णम्लानक
री। प्रकाशयतीति प्रभा वर्णोद्योतनकरी। तेन संख्यालक्षणभेदाच्छायातः पृथगेव प्रभा। नैष दोषः
अत्रापि — यातः। पृथगेवोक्ता प्रभा छायापराक्रमेतेयतः। प्रभाश्चेति स्मृतिश्रियइति॥ वचनात्। तस्याः छाया
या विरुद्धप्रतिपत्तिर्निर्दिष्टात्राह। श्यावा नालोहितवा नीलेत्यादि। श्यावा वा पद्येन प्रकृति चेनोदितापि
अन्यच्छायीप्रकृतिगता निर्वर्तेवत्यरिष्टा। यद्येवं सर्वासामेव प्रकृतिर्निर्दिष्टानामप्यन्यूनिवर्तनेन चेनारिष्ट
स्यादित्यमाव्याख्यानपतिः। श्यावारुणेवा वायव्याप्रकृतिः श्यावा वारुणापुनर्विवर्त्तेष्वभवति। अत्राप्येहारितोप्याह। सवर्णा
हतवर्णायेषु छायोपुर्वेनोपिवा। विषमपरिहृता वामगता युवैषु चेदिति। असिद्धं वतिअनुसरति। उपस

ऊ तःपुनरिह निर्देश — प्रभयोरस्ते दादिति चेत्र । संख्यालक्षणप्रीतयोर्भेदस्योक्तत्वात् ॥ तदुक्तं चरके ॥
प्रभालक्षणं । स्यात्तेजसी प्रभा सर्वा सा तु सप्तविधा मता । रक्ता पीता सिता श्यामा हरिता पांडुरासिता ॥
तासां यास्युर्विकाशिनी स्निग्धाश्च विमलाश्च याः ॥ रूक्षाश्च मलिनाः संक्षिप्ताश्चाशुभोदयाः । अयं ना
व तत्संख्याभेदोऽयेन पठंति धान्वन्तरीयाः सप्तविधा प्रभा तथा लक्षणभेदोऽपि । चरके पठ्यते । वर्णमाक्रामति छा
या भाति वर्णप्रकाशिनी । आसन्ना लक्ष्यते छाया प्रभा दूरात् प्रलक्ष्यते ॥ वर्णं छादयतीति छाया वर्णम्लानक
री । प्रकाशयतीति प्रभा वर्णद्योतनकरी तेन संख्यालक्षणभेदात् छायातः पृथगेव प्रभाः । नैष दोषः
अत्रापि त्र— यातः । पृथगेवोक्ता प्रभाऽग्निपराक्रमे तेयतः । प्रभाश्चेति स्मृतिश्रियइति ॥ वचनात् । तस्याश्छा
याविरुद्धप्रतिपत्तिर्निर्दिशन्नाह । श्यावा ना लोहितवा नीलेत्यादि श्यावावापर्धेन प्रकृतिं चनोदितापि
अन्यछायाः प्रकृतिगता निर्वर्तन्ते वत्यरिष्टां । यद्यपि च सर्वासामेव प्रकृतिर्निर्दिष्टा नाम्ना अन्यूनिवर्तनं तन्नारिष्टं
स्यादित्य माव्याख्यानपूर्ति । श्यावारूणेवा वायव्या प्रकृतिश्यावा ऊर्ध्वनार्वे तेभ्यवति । अत्रार्थे हारितोप्याह । सवर्णा
हृत वर्णो योऽथ छायोऽनुवर्तते पिवा । विषमपरिहृतो वाम गतायुर्वेत्तु वेदिति । अप्रसिद्धं वर्तिअनुसरति । उपस

तिछन्नइत्यर्थः।तत्रपंचेंद्रियार्थयोगिन्नात्रीविकृती:पूर्वोध्यायाभिहिता:।तथाङ्गायामदत्रीभा
वनिर्दिष्टान्ना हाङ्गीरपक्रामांत्तियतदृन्यादि।ङ्गीयूपामुत्कलक्षणप्रला:पूर्वानुभूतस्मरणेस्मृति:।हीति
नियमात्मकाउष्टि:श्रीकमनीयता एतअपसर्पज्जसर्वङ्गुरूषमित्यर्थः।अकस्मादहेतोरित्यर्थः।उक्तो
वाजीवनाज्ञासइति।तजेकूफल्लवदाज्ञासामानोक्ष्यावदक्ताचमरिष्टं।सामान्यविषय --ती
त्र।चीविषयमेवाचन्यावदत्तोष्टउदविवदनात्।कुत:पुनर्वचनात्।यदिस्त्रीविषयमेवन्यावदवचनंसवे
दवपुनर्वचनमनर्थकंस्यात्।रवंजनप्रतिमाइति।रवंजनेनप्रतिनियन्त्राइत्यर्थः।तत्ररवंजनंम
र्दलादीनामागाराधूमात्ररचितसुपंतरणमित्यके।अनोरवंजरीठमाकु:।तत्रअक्तहुक्कइत्यर्थः।
एतद्दरानामभिकृत्यारिष्टं।कस्लातश्चाउलुघृति।जिह्वामधिकृत्येतदरिष्टं।प्रमेहपूर्वरूपेतुनल
पन्यतुलोपोलक्षनिमित्तवदरिष्टंनतुवति।केशा:सीमंतनइति।केशामधिकृत्येऊरवसीमंती
नीइति।केचित्सीबध्नति।तदुक्तमन्यत्र।उक्तोवर्षादिवाम्यङ्गिसीमंतानपूर्वानूरुतान्यकोन्दृष्टा
एमादिरोग।केचित्तसीमंग्रारिष्टंतथाजिह्वानेत्रा।धिका।रिष्टंयज्वरविषयमेवाचक्षते।ज्वरस्वैषी
ता१

देनुप्रदेशाष्टतत्त्वात्। नेतदित्यन्ये पुनर्वचनमाचष्टे। अजदोष्टीवेषां तेषामरिष्टानां शुक्रचरः पुनरिह
वचनमनर्थकमेतस्यविति। लुलं तिवाक्षिपक्ष्माणीति पक्ष्म्याण्यविक्रम्य लुटविलोटनश्चयस्मात्। अत
स्त। ---- लती ------- नयवाक्रियाविप्रतिपत्तिमधिकृत्याह। नष्टारस्तीत्यादि। शी
तपादकरो श्वासइति समुदितमरिष्टं प्रोतेर्वा उाबतेश्टे नेरित्यर्थः। शारीरत्वेषविषेमाश्रितत्वाद्विवि
शेषामरिष्टकृतां दर्शयन्नाह। स्वेद्यः सरोमकूपोभ्यइत्यादि। वाता। केलेव वाता लिनावा आधेयं
स्थाने जेदाश्। तदुक्तमन्यत्र। वाताष्ठीलानुपद्रवोत्थिशतीर्त्रि दृष्टिदारुणा। इच्छायाविपरीतस्यसद्योकुला
तिजीवितं। यदिमेवकृदयमागणलक्षणभवति। नदारिष्टमिति। अनान्योपद्रवकृतइति। नान्योपद्रवा
अनन्योपद्रवा शोथास्येवोपद्रवाइत्यर्थः। केनते उच्यते। स्वनेत्रे। श्वासेपिपार्श्वदौर्बल्यहारकदीनारा
नतः। ह्रीक्षातिसारकामात्रशोथिनं क्षपयतिह। तथापरकेपि। अतिधामारश्चिकृच्छाज्वराति
सारएवव। सप्तकोयंसदौर्बल्यशोथोपद्रवस नहति। एतेरवकृतोमन्योपद्रवः कृतः अन्यनअन्येउ
पद्रवंकरोतीति। अथोपद्रवकृतः निदानमाचष्टे। मान्योपद्रवकृतः ततोकृतशोथकरोदिवा
--- दळतीति पांडुरोगादेरार्षः प्रोक्तेतिश्रुयः पादसम्भवशोथशोथोपद्रवकृतो निदानात् स

२ [illegible] २९

स्वाध्याय [illegible] अन्ये तु अन्यो पदवगतदुविपदैर्ति । व [illegible] स्वकीयोपदवे [illegible] लपठितं [illegible] आत्मीये । पादस्य [illegible]
दन्या [illegible] पद्व [illegible] नादिरिष्ट मिति । अन्ये तु पठन्ति । अन्ये तु अन्योपद [illegible] नेन [illegible] उपस [illegible] पन्धि [illegible]
अप्यन्यद्य पद्वगव तथाहि तेषान्तरं । पादप्रवृत्तः [illegible] यथुक्तलादय । [illegible]
तयोनसिभ्यीतीति । तथा [illegible] पाणिउ [illegible] गानीड पद्व [illegible] प्रोगामि [illegible] गुणयीं [illegible] तया
दृतिनसीत्र प्यद्वति । कासवनः श्वासव नीनाकसीसारादय । [illegible] दानवा [illegible]
दशाभः [illegible] स्वरणा । पानस्यास्तुगपीई वधमार्ग [illegible] पिनवानदयमस [illegible] नीडमे [illegible] ल्याधि । [illegible]
ज्वरत्नसमानव्यानवा [illegible] स्वासकाधावन्तः । [illegible] नीडमेद्व [illegible] सारादय समस्त [illegible] वा । निरुद्धमार्ग
वायुस्ती [illegible] रिष्टं । स्वेदोदाह [illegible] वानिति । [illegible] चार [illegible] सथ्येवान [illegible] कालनिरुद्ध
पवारवादि [illegible] अग्निद्वादि समस्तमाहिस्ट । [illegible] गंधा । [illegible] ननगं यादन्य [illegible]
व्यीतिरात्री रस्यका — कस्यच्योर स्यात् । एवीवापि रतिनो [illegible] परलोकनद्र रतिवात् । ज्वरातिसार [illegible]
[illegible] सारनराति । [illegible] ज्वरातिसारव [illegible] ज्वरारीय — — — [illegible] यथा । [illegible]
सादिनोज्वरातिसारा वि [illegible] ज्वरातिसारान [illegible] सने [illegible] पानसमु [illegible] समस्तो [illegible] मन्यत्र

[illegible]

स्याध्यएवं अन्येतु अन्यो पद्रवगतदृतिपठंति । तत्र स्वकीयोपद्रवैर्येणपठितं स्थानादिभाश्रयैः । पादसमुत्थिता
दन्यो पद्रवश्वासश्वनारिष्टमिति । अन्येतु पठंति । आनैनन्योपद्रवैतत्रतेनमुरवंपद्रवन्न उपसनन यनेष्ठा घः
अन्योपद्रवगतः । तथाहि तेधातरं । पादप्रवृत्तः श्वयथुर्न्दणादयः । प्राप्नुयापृरवस्त्रीणां वक्रोदवोवापि दस्ति
तश्चेनसिध्यंतीति । तथ्यत्रक्षारपाणिउ, ह्लगामीउपद्रवामयोगामीमुरवास्त्रियः मुनयं वास्तसंजातः । तथा
हृतिनसंत्रायद्रति । कासवतः श्वासवतोवा असीसारादयः । कासश्वासहिक्काच्छर्दिदृष्टिः प्राणोदानयोः ।
क्षोभः । अतीसारेण पानस्ययुगपद्विवद्धमार्गरूपिनवातद्वयमसाध्यं शूलाडमेद्रूलयापि । अपानस्य
ज्वरेणसमानव्यानवाः स्वासकाश्रावतः । शूलाडमेद्रस्यअतिसारादयसमस्ताव्यस्तावा । विरुद्धमार्ग
वायुक्षोभादरिष्टं । स्वेदोदाहश्वबलबानिति । स्वेददाहोपन्नसंवृतास्वासप्येवातकः । ― कोविरुद्धा
पचारवादिरिष्टरयावजिह्वादिसमस्तामरिष्टं । एकसत्यादिगंधाः । पूर्वोक्तेत्रो उनगंधादन्ये अकालत्वात्मा
यतित्रारीरस्यका ― कस्याभ्योरस्यात्र । एवीवापिरत्तिनोस्तिपरलोकेवदृरतिचात्र । ज्वरातिसारत्रो
थाअन्योन्यावसादनदृति । अन्यायमर्थः । ज्वरातिसारवत्रादीज्वरारीथ ― ― ― रित्रोगाथाः । त्रोगयाव
सादिनोज्वरातिसाराविवर्यः । ज्वरातिसारावबादसनेत्राक्सानसमुपत्तोप्रत्येकंसमस्तोबोद्धतः मन्यत्र

ज्वरमतिसारो शोषो ते रोगो वा पित्तयोः शयो। दुर्बलस्य विशेषेण नरस्यांताय जायते। क्षीणस्य चेयस्य च
च्छेन इति। क्षीणबलमांसस्य तिसोहित्यासाद्विसन्नाह — — — शाम्येत। ते च यदा रिष्टरूनेन दा
न शाम्येते इत्यर्थः। प्रवाहिका शिरःशूलकोष्ठशूलैर्वदारुणमिति। त्रिषु स्थानेषु वातकोपात्। दोषस्य म
हाबलवत्वं। पुरुषस्य दुर्बलत्वात्। बलमिहाप वयलक्षणी क्रियाशक्तिलक्षणी च अरिष्टाद्विना शाय
ति। यामन्यते तस्माच्चरकृतमेव मरणमिति दर्शयन्नाह। विषमेणोपचारेणेत्यादि। नरवलुरिष्टमरण
कारणं। किं तर्हि मरणस्यानित्रित्रिक्रियापथ्यदोषजनन्य। एकसामग्रीजनितं लिंगमरिष्टं यत्तर्हि
च्छतिरष्टक्रियायाथे। दोषैर्जन्यते मरणं न तु कथं विषमेणोपचारेणेति नेतदस्ति। तादृशानामपि त्रि
दोषाणां विषमोपचारेण कृतत्वात्। पातनविशेषेण विकृष्टनिदानारब्धं चिकित्सितप्रयोजनमुक्तं ॥
समोपचारेण तिष्ठतीत्यर्थः। युक्तिव्यपाश्रयमरणं प्रतिपाद्य दैवव्यपाश्रयमपि प्रतिपादयन्नाह।
कर्म्मजिश्चपुराकृतेरिति। चशब्दो भिन्नसंबंधे। पुराकृतेश्चेति बोधव्यं। नेकेरापि समुदीयते। अतएव
वदैवव्यपाश्रयमपि चिकित्सितमुक्तं। समोपक्रमेण तिष्ठतीत्यर्थः। युक्तिव्यपाश्रयेति चेत कर्म्मनिमित्तं
नियतायुर्दर्शयन्नाह। अनित्यश्चोज्जीवनमिति स्वभावादर्शनेत्यजीवितं। येन नियतायुषः पमोप

ज्वरमतिसारो शोषमिति शोथो वा पित्तयोःशयो।दुर्बलस्यविशेषेणनरस्यांनायजातीयते।क्षीणस्यचैवस्यस्व
न्नस्नेनउति।क्षीणबलमांसस्यांतिसोहिच्यासाहिसचाह - - - - श्राम्यत।तेचयदारिष्टरूनेनदा
नत्राम्यतेद्दत्यर्थः।प्रवाहिकाशिरःशूलकोष्ठशूलंवदारुणमिति।त्रिषुस्थानेषुवातकोपात्दोषस्यम
हाबलवत्वं।पुरुषस्यदुर्बलत्वात्।बलमिहोपचयलक्षणंक्रियाशक्तिलक्षणंचअरिष्टदिनात्राय
ति।योमन्यतेनतस्मात्तत्कृतमेवमरणमितिदर्शयन्नाह।विषमेणोपचारेणेत्यादि।नखलुरिष्टमरण
कारणं।किंतर्हिमरणस्यातिहिंत्रिक्रियापथ्यदोषजनन्य।एकसामग्रीजनितलिंगमरिष्टंयतितर्हि
ष्यतिहक्रियायाथे।दोषैर्जन्यतेमरणंनतत्कथंविषमेणोपचारेणेतिनेतदस्ति।तादृशानामपित्रि
दोषाणांविषमोपचारेणैवकृतत्वात्।यातननविशेषेणविकृष्टनिदानारब्धंचिकित्सितप्रयोजनमुक्तं
समोपचारेणतिष्ठतीत्यर्थः।युक्तिव्यपाश्रयमरणं प्रतिपाद्यदैवव्यपाश्रयमपिप्रतिपादयन्नाह
कर्मजंसिद्धपुराकृतेतरिति।चत्वारःस्त्रोतसिन्नसंबंधेःपुराकृतेश्चेति।बाधकं।नेकेरापिससुद्दीयते।अतएव
चदैवव्यपाश्रयमिपिचिकित्सितमुक्तं।समोपक्रमेणतिष्ठतीत्यर्थः।युक्तिव्यपाश्रयेतियेतकर्मनिमित्तं
नियतायुर्दर्शयन्नाह।अनित्यत्वाज्जीवनमितिस्वभावादरणनिर्यञ्जीवितं।येननियतायुषः।समोप

६२॥

वारणादेव व्यपाश्रयेणापि। उक्तं जेन। उक्तं यथापि प्रतिक्रियया अपि न जीवंति। स्वभावोत्र नित्यश्च हेतुः। अ-
तीवशारीरव्याधिपीडितस्य स्थिरत्वा मन्दता वर्धमानक्रमेण च। निर्हेतुयो षधवीर्यो निर्मन्त्रानुष्ठानहो यथेति। आगं-
तुकं पुनर्भूतानुबन्धाच्च क्रियावैफल्यं दर्शयन्नाह। प्रेतभूताइत्यादि। तत्र प्रेता अकृतैकोद्दिष्टाः। लविषये हि
जुद्दाः। भूताभिशापवशेदाः रक्षांसि ब्रह्मराक्षसादि। कुदादिविधानिपिशाचाः खेचरकौशिकविशिष्टा निवेदि-
चकार ह्यमोषधवीर्याय प्रसात व्याधिश्च तद्वियोदि वहन्ते चेन न समुच्छिनोति। तदुक्तं। सस्थिर वामद चान्ये सा-
दि। योनेवं नेन भूतप्रेतादिग्रहीतौषधवीर्यत्वं। तथा क्रियापथातिक्रान्तदोषकृतव्याधिवद्दलनोष-
धवीर्यत्वं च। तेन वीर्यविद्यानामन्येषी च मैत्राद्योषि। भ्रिकानागतायुश्चेभ्योपायाः निष्फलाः क्रियाः। उक्तं ती- ६७
ति॥ ॥सौश्रुते शल्यतन्त्रे तन्त्रे श्रीगयदासकृतायां न्यायचन्द्रिकायां पञ्जिकायां छायादिविप्रति-
पत्त्यध्यायः॥ ॥ छ ॥ ॥छायादिविप्रतिपत्त्यानंतरं स्वभावविप्रतिपत्त्याध्यायः। तदुक्तं वर-
के। शारीरशीलयोर्यस्य विप्रकृतिररिष्टं। तत्र शारीरशीलविकृतिः। उक्तं परिशिष्टं स्वभावविप्रतिपत्ति-
निर्दिष्टमात्रमध्यायं स्याद्। तां च स्वभावविप्रतिपत्तिं विस्तरेणापि वक्ष्यमाणां संक्षेपेण निर्दिष्टमाह। स्व-
भावप्रसिद्धानामित्यादि। स्वभावेन प्रकृत्या ख्याता स्वभावप्रसिद्धाः। तत्र शारीरे कदेहस्य स्वभावस्य

गुणकर्मभ्यां प्रकृतिविकृती। तया विशिष्टं द्रव्यं तत्सयोगाद्व। अत्रादिशब्दो लुप्तनिर्दिष्टो द्रष्टव्यः। तेन खञ्ज
वादिति प्रतिपत्तिर्बोध्यया। न तस्य भावः प्रसह्यानां शारीरिकदेशानामन्यथात्वं विकृतिर्विस्तरेणापदिश्यते। तद्यथा
कृपन २ उत्कानां ...मिति। उत्कामो लोचनानां तद्दीनामित्यर्थः। कृताः। तदुक्तं लोचनमन्यस्य। तथा सु वा च केशश्मश्रुलोम्नां
चारक्तानामिति। जिह्वाताल्वपाणिपादतलादीनां श्लिरागमिति। औष्ठिनखः धस्तादीनां। अहृष्टत्वामिति। यस्त्वमेढो
मज्जमूत्रस्तन्यश्रुतीनां चिक्कणानामिति। वातारायुशिरासर्वजिह्वादीनां। अचलानामिति। नासाकर्णमांसादीनां स्पृष्टु
नामिति। शिरो ------------ पृष्ठादीनां। संक्षिप्तादीनामिति। दृष्टिमण्डलनखरोमकूपगुल्मादीनां दीर्घाणामिति
नयनभ्रुजीर्युलिपर्वशिखासादीनां ह्रस्वानामिति जंघामेढ्रादीनां। अपतनधर्मिणामिति। केशश्मश्रुनखलो
मादीनां पतनधर्माणामिति। स्वेदमूत्रपुरीषादीनां अकस्मादित्यनिमित्तं। अकस्मादित्येतन्नुक्तेः। अक्षा ॥
नां कृतत्वमित्यादि शिर्वेक्षमाणोक्ष्य। वैद्यो ह्याद्रिति। सहस्वघन्त्येकमति संबध्यते। कृतइतिवेदा अनि
मित्तात्पाएवविकृतेरिष्टत्वात्। प्रस्तुतस्तद्धेतोः। हेवर्णप्रकृतिवर्णात्। अन्यच्चैवर्णस्य अवसादनमवसा
दोन्नानामकस्मादित्यनुवर्तते। खस्थानादवस्थंसः। प्रबलने। उक्तिघृता ऊर्ध्वगमनं चोन्नतातिर्यग्जर्वादि
स्थितता विक्षेपणं पतितथास्थायमानता। ग्रीवादीनां मुक्तता मोक्षः। संधिनां निर्गधोधो बहिर्यमन नेत्रादी

नोऽर्जनगर्तनाप्यैनरखवेत्राः। नेत्रनासिकाजिह्वादीनां तत्तत्राहरं। पदिवदिह शिरोराजीर्दविमुक्त्ये पित्तेधय
निर्मतादिमनेनेत्रे तासात्वां तयियास्तनगतथानन्यदपि। योपित्तेपतिवींगानि तथास्तकोचयत्यपि। अ
क्षिमेथवोक्षिप्ते ध्रुवोचेत्रसजीवति। गुरुलघुचानीति। लघुवगुरुचात्र विपर्ययाद्द्रष्टव्यानि। लघूनोऽुर
च। तत्रलघूनिनेत्रवर्त्मपद्मपूर्णत्राउळ— स्तनीति। गुरूनीति। शिरोंतराखन्द्रनीनि। तत्र तत्रानरं। लघून
कायैकदेशानुयोगुरूचेना। धिगछति। गुरूनपिलघुचेनसेकाळेनोनरीस्तत। प्रवाळवर्णवींगप्राडुर्
वाइति। नीरुजतनुतस्यवींगस्यप्रवाळवर्णस्या। विदुर्वइत्यर्थः। अकस्मादनिमित्तं। शिराणीवदर्शनेल
लाटेवर्णनामेव। तडुक्तंतंत्रांतरे। धमनीनामप्रवोणांसाळमत्यर्थत्रणोलनो। ललाटेदृश्यतेयस्यमासार्धं
नसजीवति। नासावत्रां पिंडकायोऽत्पत्तिः। प्रवाळवर्णायीयेव। तदुक्तंहारीते। विषविडूमवर्णाभास्ताकर
प्रजायन्ते। नासावंशेउवेधस्यापिडकानसजीवति। ललाटेप्रजातेकाळेस्वेदः। तत्रललाटस्यकफस्थानत्वा
त्। प्रजातकाळस्यवर्चकं कफकरचात्र। तत्रस्वेदोविरुतिरिति। तदुक्तं चरके। ग्रासेमंदनायुस्यस्वेदखय
वत्तेत्रत्री। गोमयचूर्णसदृशाश्यरजसोचूर्णदर्शनेलमुत्तमांगइति। चरके। पुनस्त्वाविष्टमरणकाळमुर्ते
यस्यगोमयचूर्णाभं चूर्णमूर्ध्नि दृश्यते। सस्नेहंभ्रंशयतेवैमासांतंतस्यजीवितमिति। स्नानादीनाथ

= गुरुदेवपिवा॥ = गुहिधूमोवा १

प — — — स्तनमूळ हृदयोरमुखकौ यति तुळानां नाभेर्नारि मळधरणा त्रोनसदृसऌ दितु मेनत्राप्य
स्यजूनचर्म तयारिख्ला॥ पिबगर्भे परिख्लो॥ पिचर्मिति॥ नतुवमेयादेत्रा॥ घरस्यकसनचस्तु तेमव॥ नतुके॥ याम
स्यदेत्रा खयच्यूसत्कम्रुसत्वेमच्छय॥ इत्यन्तरपरिग्राह्यितेमरणप्रतिथाद्नार्थपूर्वेत्रन॥ कस्तनस्थाप्र
नार्थेमव॥ तादृयर्येयस्या रिष्टचबोधनार्थेव॥ नष्टहीनाविकळविकानिसारनेति॥ नष्ट॥ दिक्षिशसहस्तर
रा॥ प्रत्येकमन्सर्वे ध्रुति॥ अवद्वारपालिता॥ डिश्रानस्यः प्रदीणोचा त्रवर्षविकनिर्वापिव॥ अत्र मेस्यपक्षनि
स्थो बास्वरोहरमीक्षिजी विनिर्मिति॥ यस्यदृष्टिमर्दुले॥ डिश्राति — — — याल्यालोक्येन॥ डिश्रानिनाना क्रिया
नि॥ मनाशय हृदीनां विकनाविधिभुवानि॥ त्रिचतुरात्रि॥ दीराख्यादिवेना॥ मिकीगतिनि॥ एका॥ दीएकना
चौतुर्थादिवेना॥ न्यूनाद्दा॥ निवाभ्रडिच्छदृति॥ दृष्टिमंडळ विशोधिणमन्यनर्णयंती॥ नेत्रवृत्तांतु॥
कुमारिका॥ यस्य नेत्रस्य दृष्टिनाप्रकाशाने॥ शाडि॥ डिश्रा॥ श्री त्रनामस्य सर्वोमहात्मजी वितिं॥ दृष्टिर्हरि
हरिमावा॥ पियस्यनेत्रे कुमारिका॥ पंचवर्णो ऽि॥ विचामरेणा यापपद्यते॥ अध्वकफपत्तसदृशता॥
शालिमर्जनिह॥ — — — येषनक्रमाणान्चरिणां महात्मनके श्रीमा एवत्रयाद्यनिसर्वदोनदृष्टी॥

आ — — — — होत्यन्निरञ्जिष्टंकासमानश्चद — लिकुत — — नकुर्व — — — यआ — ढातिसाराध्यींपी
ज्वतिप्रसरोक्षेवयुक्तः। ह्ल तत्ठक्केद्देवयुक्तसरवकफेना नूपरुधिरोध्यानि नेहरूपेणरूपनन्वरुधिरतुद्दतिठ
— — यं — — — — — — पहतस्तत:। श्लेष्मालिपन्नश्चतथान्यश्च यश्चुटढीतंकरच रलोन्नूद्वेषयुक्तः। — स
बीडितासपारयाणि। सएवयोगीश्वरकासालि — — — — — — — — कमपराङ्कक्छदेयत्यविदग्धंसखासा
प्रिवतातथान्योपेश्वासान्प्रिदते। यत्नागवक्छद्दं — देन्नूगोपतित:श्रसाध्यारति। — — — तोंडः —
— — द्वलः। भवत्यीवत प्रनक्ष्मनस्वेति। चकारोवात्राद्यर्थः। — — प्रणवमेहेइत्यर्थः। अंतःप्रविष्टमेहनर
त्यर्थः। तत्र — — — — — — श्लक्ष्णचादीतिमहाबलेनवायुनाश्वासितोभवतीत्यर्थः। आग्निमुष्यमाणहृदय
अर्द्धशारीरः। हृदयस्यकफस्थानचान्यतश्लेष्मा:। प — त्रसंबंधप्राहचतीत — — नानुलिप्तयूह्रोनूरूर्या
दिशुध्या:शरीरमिति। अपामधोगामिनीवाउ। पूर्वपूर्वकार्यशोषोबुद्ध्यतो। सपश्चाछष्यतीत्य रिक्षिर वा
— — कि तन्यप्रकृतिअन्यथाकुविकृति:सहस्मातन्निवर्द्धनविकृतिरिष्टं महाव्याधयोन्यापि प्रमेहा
दयोदृष्टो। तत्रादोषाचयश्चकार्येचति — — — — — — — — तेषांप्रकृति:। सहस्रातर्द्धमनुविकृति। स

ह्रस्वावर्द्धनवृद्धिनिवृत्तिहीनाहारस्यदोषहरणबलकारणंच प्रकृतिः। तस्याद्ज्ञानमर्मारिष्टं ज्ञारिष्ट
कानफलंदर्शयन्नाह। — इंद्रायोरिडरूपालीत्यादि। सम्यक् चाद्देनविज्ञानेनिरस्यति। तेनानरिष्टं तथा
रिष्टभेदसंश्रयेरिष्टज्ञानेनुवर्त्तते। तथारिष्टं चप्यनुरिष्टज्ञानेनेवेति। ॥ सौश्रुते शाल्यतंत्रे सुरुगु
श्रीगयदासकृतायांन्यायचंद्रिकायांपंजिकायांस्वभावविप्रतिपत्त्यध्यायः॥२९॥ ॥ छ ॥
स्वभावविप्रतिपत्त्यनंतरं — शेषपदवाच्यरिष्टाभिधानार्थं। ननुकिमुच्यते। सामान्यरूपमिति
व्रणारिष्टस्यविशिष्टविषयस्योक्तत्वात्। नेतदस्ति। तदापिहिसाध्य — मेवकथंसर्वव्रणविषयत्वात्
तथाबलसद्यौव्रणभग्नानामष्टौमहाव्याधीनां हिक्काविसर्पनाडीस्तनरोगाणां। तथाग्रंथ्यविप
च्यनुदगलगंडानां। हृत्पाविद्धपदस्त्रीपदानां प्रायेवआणहृद्गुदरोगाणां तथाशूकदोषाणांच।
तथाप्राणहारिणांमुखरोगाणां। तथाआलाकवादिपठितंप्राणहारिज — — —। एषुसर्वेषु
नानाप्रकारंमुख्याभिधानहेतुषुव्रणेषुविनाकारंमुख्याभिधानकारणत्वात्। व्रणचस्यतस्यपरि
ष्टंतत्सामान्यमेव। सामान्यायत्त्वात्। अन्येपुनरिदंचिकित्सितात्ज्ञेयेणपठितानांवातादिव्या

धीनींकार्यश्चिकित्सितानां षण्णांभातथाव्याधि व्यासंज्ञवात् ।बाल्यतंत्र पठितस्यापि ।तत्रासुकस्यगुल्यो
— मान्योन्युत्थान तस्मुपद्रवै रसाध्यत्वेन पठितस्य विद्रधेः ।तथान्मूत विद्यायपठितयान्युन्मादापस्मारयो
र्विशिष्टोपद्रवविषयस्यारिष्टस्य निर्देशाद्विशिष्टत्वमिति ।तत्रवातस्य चिकित्सा। तदविद्यमानएवोते
सवारणाश्च विदीमानश्चिकित्सिताध्यौव्याधयः ।तत्रपूर्ववन्मचर्यैक्त्र प्रत्ययः ।अथवा वार्यतेसाध्य त्र
— — — रणीयाः ।नवारणीयाः अवारणीयाः ।असाध्याः ।अत्रापिपूर्ववच्छप्रत्ययः ।तस्यलुक् ।पूर्वव
देव ।अवारयंतीपरिवारयंतीमूलव्याधिमिति ।तरणीयाउपद्रवाः ।कृत्ययुटोबहुलमितिकर्तरिक
त्यस्थानीयं चूर्णमितियथा ।तत्रपूर्ववच्छप्रत्ययः ।तस्यपूर्ववदेवलुक्कि ।लुगपि ।तत्रोपद्रवा — — वा
लव्याधेर्वेक्षितत्वात् ।सामर्थ्याद्विप्तासोलव्याधयः तेसामान्याउपद्रवाविशिष्टाश्च ।तत्रसामान्या
उपद्रवामहाव्याधिनामष्टानां प्राणमांसक्षयादयोष्टावेवोपद्रवाः ।एवंवाप्त्रासु व्याधिषु प्रतिव्याधि
विशिष्टाः ।श्वयथुवकुस्ठापादेयः ।तथाकार्येचिकित्साप्रतिबद्धज्वरादिष्टपद्रवान्नमपठित्वैतानि
तिसयत्वादीनिवातेनमूलव्याधीनुसप्तनाम्ना ।त्रानिर्देशान्नाह ।उपद्रवैर्यैयेजुष्टाइत्यादि ।अवार्य
नामवारणीयतासायांनिउपद्रवैकेचित्पठंति ।तत्र — — — — — — अन्येतुत्राद्दमेवमार्गेयमिवं

ति। ततस्तत्र सुखचर्यादीनि लक्षणानि तान् मूलव्याधीनुपद्रवांश्च शृणु। रसायनैर्विजेतीति। रसायनानां
हि प्रभावात् — — — — ध्यायेनेष्वपि। याैगिकं चात्र। तदुक्तं। — ओषध्यायुः स्मृति रसाभ्यमपि। कुष्ठं
महरणं साधयति। स्थूलमास्थादि लिखतीति। पंचकर्मगुणातीतत्र शृद्धानं वजिर्जीविंशु। — — — —
तिमात्र साधये कुष्ठिनं तरमिति। यथा न्त्र स्वरे रक्तनेत्र विशीर्णक्रिमिपक्षिणं। अनेनामृतयोगेणा
साधयेत् कुष्ठिनं नरमिति। — — — — दोषाश्चर्यं सर्वे एव कुष्ठोपद्रवाः। कुष्ठं च असाध्यताया मस्ति — —
गृहीता। अतो रसायनस्य प्रभावातिशयोऽत्र। असाध्यव्याधि — — कश्चिद्वि — — न्येव। येनस्व
भावव्याधिप्रतिषेधनीयेऽजरामृत्युः वोपि प्रतिक्रियते॥ कं पुनरन्ये। उपद्रवा साध्या व्याधय इति। तत्र
मूलव्याधी — — — चात्र नामेव प्रथमं निर्दिशन्नाह। वातव्याधिप्रमेहश्चेत्यादि। तत्र वातादिव्याधीनां
संख्येयार्थ निर्देशात् द्वावष्टचेति सिद्धे तु नरस्यमहा — वातव्याधिरश्मरी कुष्ठमेह मधुमेहादीनां चि ॥ ॥
कित्सार्थकत्वस्य स्तु दृश्य निराकरणार्थं तेनेष्टावन्तेम हीतइति। द्वितीयं पुनरप्ययं हणमेहावात व्या
धिमहाकुष्ठइति निर्दिष्टत्वात् इतरेषामपि हन्तं दर्शनार्थं प्रणोसालक्षयइत्स्मय विशेषेणोपयैवय
त्वात्किलक्षणस्यापि बलस्य क्षयउक्तः। हिक्काश्वासस्तथैव — — — — क्रामाणचोथचरव्या

snam dravam"

untitled text 3

(New Document)

untitled text 3

दिवास्वप्नसमुचितेति। एतैरिति बहुवचनेन त्रिप्रभृतिसमस्तैर्वा। तत्र नोऽर्थपिपासादीनुज्जयत्रापि। साम
न्यविशेषौ पिडप ------ लक्षणं च समुपसर्गादि वददैत्रा ------ वेषाक्षेपयंति। प्रतिव्या
प धिनियतं विद्विष्टमारिष्टं ... आह। स्वनसप्रवनमित्यादि। अभ्यासनया ----- याख्यानवानया
धिपतितः सोऽयं तमः क्षयजमित्यादि। नु वानव्याधौ नैव यत्रोपफयुरत्वान्। त्रीतना च कफादत्तरइति। अत्र त्रयो
थः। हतिसंधिगतः। हती ------ देववण्य स्फुरणे रोद्धं पुष्टिमिति। मानर्षिमयं। अयस्तापः तथा
मज्जगतेरुच्चकदाचित्। प्रशाम्यति। एवमेतेषु रोगोपक्षात्क्रिजाह --- बहुयाः किल लक्षणानि
उच्यंते। यद्यस्य लिंगतं तस्य नोपद्रवः। वातव्याधिजास हयुगपदुत्पन्नचात्। तदगवाल्कय पूर्वोत्प
गा न्नेव्याधि --- काडाजांता व्याधिरूपस्तज्जनोजनितन्मूल एवोपद्रवसंज्ञः। तथा चरकेपि। उ
पद्रवस्तु खलु रोगोत्तरकालजो रोगाश्रयो रोग एव स्थूलो --- पश्चाज्जायत इत्युपद्रवसं
ज्ञा लिंगस्तु व्याधिः उपद्रवं च निषेधे चरकेयुक्तं। ज्ञानार्थं ... निमितं ... व्याधिनो लिंगसंय
होव्याधयस्तोसदा चेहि लिंगानि दृष्टानि। तथा। तत्रयेवेव यत्र व्याधेर्लिंगं स भवति। तदेव तं मूलंचा
त्र। पश्चादनुबंधादुपद्रव इति। तस्मादेतेऽपद्रवैरिति बहुवचनात्। विदितादि ---- ----

चौलिगौडुनीहस्ता — मस्ताश्च मसा। ध्मातोहेनव:। रुजानादादिलक्षणा। अतिस्थूलं ॰यथोक्तोपद्रव।
रिष्टमिति। यथोक्तो। यथोक्तवीक्षायामवा यीडाव:। मत्रूदो — — णादेदोनेद्वाकाणीना:। कस्यज
ननं। महानाना श्रुपद्रवा:। पित्तजानां पुरा द्रवणा धरणादय:। पांडुरोगो नादह्नहा स्य:। कात्राश्चत्री
ता: उपद्रवा वाय वा — — महानानीति। अङि च्चप्रस्थगौ ग मिपि मिन्न प्रस्तुत्या महौ गत्राद्दः प्रत्येक
म। ङिसंबध्यते। पंचकर्मगुणातीतमिति। पूर्वरूप क्रियया सहस्मीति — — — — — — क्रियाक
लापा: पंचकर्माणि तेषां गुणा वीर्याणि तान्यतीत:। तद्यथा। पूर्वरूपे सुसंशोधनमुङ्गयातं:। मेव
न चपास्त्रोष्ठनालेपनापि। तत्र तत्कृराहेनरसा। ङिधीयते। नास्थ्या तृपंच। क्रोत्री नीतियथा त्रोणि
तप्राप्तेश्रोधन मालेपन कषाय पानत्रोणिता वसेवनानि। परा — षी — — — — — सापिविकि
त्सितं निर्दिष्टं दर्शनीयमिति। तत्रा मूत्रपुरीषाणीति। सर्वदुर्गंदरमेतत्। नपुनः कृनज विषयां। य
दुक्तं परिश्रावि लिंगकफजे: — — — — वातमूत्रपुरीषविकित्सो विसृजाती तिनमस वैधवो प
स्रणात्र वातमूत्रपुरीषरेतोविसर्गइति। सिकना शार्करान्वितेति। शार्करा तयाश्लि ताबा तङिना या
अल्यंम श्रवयवा:। शार्कराः। सापित्रमूर्ति वौ तेति शार्करे त्यङिधीयते। योनिसं वरणे योनिसंकोच:। अत्र

तत्रांतरे वातलान्यन्नपानानि ग्रामधर्मा — — — — — र्थसेवमानायाश्चिर्गिर्ण्या। योनिमार्गहानमानरि
श्चाप्रकुपितो योनिद्वारस्य संवृतिः। ऊर्ध्वं च मार्गं दापुनरतर्यतो निरुन्धः। निरुद्धव्यासवहार — — —
— — — संस्थितिं। विरूढव दनन्छ्वासोगर्भश्चिरुद्धविपद्यते। विपन्नं स्तनसर्वांगः सर्वाण्येवापनानि
वद्धासरुद्धद्भत्यांनात्रायत्यथनार्द्धिणी। यति — — — — मध्यापि। तेनसुदारुणी। अनंतकः प्रतिमं वे
द्यो नारन्तेत चिकित्सितमिति। अत्रैवपरतंत्रे। योनिद्वारसंवृतिस्तानः। सीवरलत्रमिति — — — —
दाव्य — त्रायद्वारसण्द्व। नदागर्भपरएवा। वर्नेआसस्पेतउत्सादिति। सउच्यते। परासंगः। सक
र्णइति। यद्यथप्रजानाया सम्यकुप्रजो — — — — — — कालतीदृशो रविर्नरोधि न मकर्णकरोती
ति। गर्भनिर्गमार्द नेन तं मकर्मपठितः तथा वगार्द्भिणी व्याकरण प्रजानाया स्तनस्त — — — — यानीस्रो
रवितरोधिनां कमित्यारभ्य याविस्समताउ। आधानमूत्रसंगश्चउवतीति कर्म्मणलक्षणमिति। अत्रप्र
जानायीश्चेति। स्यकताः। अयत्राच्या कृपाश्च गर्भत्राया च्यक्तगर्भोया योनिद्वाररात्रेण गर्भोयारर्के
शुतमं तस्थितं पच्यमानमकर्णसंज्ञं उवतिइति। अन्येपुनः गर्भकोत्रापरामगइति पठंति। कृयउ — —
स्याधस्यपरः। श्रष्टआसंगः गर्भीका त्रापरासंगइति सएवार्थः। यथोक्ता आशुपद्रवाइति। ययउक्तोयथोक्ताः

वीप्सायामथर्यीभावः। ने ह्वेदरा के एकाशात्क्या सन्नमाः मूढमगर्लेनिदामपठिताः। कायविकित्साध्यश्रितुपद्रवा
साध्यानि दिर्शान्नाह॥ विंशं आउत्यादि। ताम्यतिसुह्यतिसंहात — — वा — — ।संहातः उचमूळे। अधिलातसंसहा
तस्यैवमूळे। अस्तीनवेतसहतवस्तस्तमूळमित्यर्थः। अन्येतुमूळवातीनीतिवाचमन्यंते। विशेषेणएतदमित — — —
— — — — ना शायेद्द पुनरतिशायेनेत्यर्थः। बद्धमेहनमिति। एतेनाहारस्यातिशायिममव्लीभावइति दर्शयति।
यत्रवातिशायममलोनिषाह्नातो — — — — रक्तक्षयोउर्वेति। मधुरसाध्याइति। अतिमूळं चेति गुल्मस्यग्रंथि
रूपत्वाच। तन्मूढता। गुल्मस्या दर्शने। गुल्मताशाकायविकि — — — पठितापिविद्रधिगुल्माने तरे
श्रुत्वा स्वस्या ध्यायेन पठितः। तद्ध निष्प निबद्धं बहुमूत्रकस्यादिमत्रूतानिद्रधोपाकेन मूत्रमार्गारोधात
पांडुरोगदायस्त्विति। प्रायुर्दतवैअस्थिगतेनदोषेण पांडुनरवत्वमपि। यदाउ चरके। अथास्थिरेताश्वि
मूळादिविवर्णः। केशलोमनरवश्मश्रु दोबार्णां कुमदोषजाः। पांडुनेत्रं च मज्ज... नदोषचात्र। पांडु ॥
नरवत्वमपि। तेनैवयदाउ चरके। अथास्थिदंताश्मिमूळादिविवर्णाः। केशलोमनरवश्मश्रुदो — — —
— यादाशा। कटुनेत्रते च ...यततदादचात्र। सेहातमार्द्द तचं दर्शित्वमपि मंडुकदनेत्रादोषात्। तत्र ...
ता। एवलोहितेक्षणइत्यत्रापिवाच्यं। लोहितागमरदर्शीतीति। न्यहिता — यालोहितदर्शी लोहितवाक्षस्य

त

प्रत्येकं क्रिमिसंबंधः। उक्तारे ऽपि। लोहितां गारः लोहितदाक्षीश्च पूर्वे च वदते। दोषकुष्ठेनेत्रसंक्लिन्नाः —
— — अन्ये तु लोहितो कृतत्रीनेयपठंति। तत्र पीडमसंहीत दाक्षीं तद्वारबालोहितो ताकारदक्षीमन्य पठंति
तत्रापि पीडसंहातदाक्षीं च दुष्यौ च ह्लीयाष्यदंतीत्येति — — बाहुसतो यथा दृष्टा बेयर्थः। अर्वाङ्कुरव
स्वदग्धरवी वेत्यन्यपठंति। एते उपद्रवासमस्ता वा व्यस्ता वा पड्वापाथ्य चेपठितैः ॥ ॥ इति श्रीने त्राल्यातंत्रे
तरस्मात् श्रीगयदासकृतायां न्यायचंद्रिकायां पंजिकायां सवारणीयाध्यायः। ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥
अथ वारणीयानंतरं प्रयुक्तसमीयारंभः। उच्यते। कृत्या — अभारिष्टं तत्रोक्तं रडुरख्याये व्रीणिनो
गौच्छादिविकृत्या तथाकृतादिवैपरीत्यमत्र शैंद्रियार्थविप्रतिपत्त्यः। तथा शरीराच्छया — — —
तथा गावस्कृतावविप्रतिपत्त्या वर्म दक्षिरख्याये रिष्टानि तथा रोगाणामपि उपद्रवसाम्यता। अथारणी
ये नोक्ता गं स्य स्थ तार्ग तत उपद्रवाः। मरा। — — — दृतितामनिर्दिष्टप्रयुक्तः सनीयस्यारंभः।
त्रा तथा नियुक्तास तायेन यस्य स तथा। तत्र पूर्वं वन्मचर्यं छद्यत्यथः। अन्ये तु सूत्रस्थानएव सर्वं
स्थाना निर्दिष्टादृति। — स्थानस्थानेनोद्दिष्टाद्रतिसंबंधमोचस्ते। विजिगीषुं दिति जिद्दमिच्छुः
पाल्यामहामाचेरिति। सेनायेलक्षणार्थं मर्मात्य जेद्ध्वी। प्राश्निनस्यो रक्षणार्थः। अहेकृते रसदभ्य

प्रत्येकाक्षिसंबंधः। उक्तारेपि। लोहितां गारः लोहितं दारोऽस्य पूर्ववद्वर्तते। दीर्घकुष्टेनेत्रराजिचयः —
— — अन्ये तु लोहितो द्भूतत्री नेपठंति। तत्रपीडमसंहीत दारी तं क्षारवालेलोहिताकारदत्तीमन्ये पठंति
तत्रापि पीड संघातदारीवत् अपरौ भूवाप्यदंतीत्येति — — वासुरेवा व्यथुदश्रुषावे त्यर्थः। अर्वाङ्गमुरव
स्वदग्भूरवो वत्यन्ये पठंति। एते उपद्रवाः समस्ता वा पदु सा व्यस्ता वेपठिताः ॥ ॥ इति सौम्यकृते ग्राम्यतंत्रे
तरंगश्रीमयदासकृतायां न्याय वंद्रिकायां पंजिकायां स वारणीयाध्यायः। ॥६७॥ ॥६०॥
अवारणीयानंतरं स्युक्तसमीयारंभः उच्यते। — कृष्णा — अमारिष्टं तत्रोक्तेः रङ्गिरवाये व्राणिनो
गंधादि विकृत्या तथा कृतादि वैपरीत्यं मत्त थं द्रियार्थ विप्रतिपत्यः। तथाच्चारी राज्ञयो — — —
तया गावस्कृतावदिप्रतिपत्या वर्मं दक्षिरवायो रिष्टानि तथा रोगाणामपि उपद्रवा साम्यता। अवारणी
ये नोक्ता गत्यस्वताग ननउपद्रवाः स्मरा। — — — इति तामनिर्दिष्ट प्रयुक्तः सनीयस्यारंभः।
त्रात्या नियुक्तास तायेन यस्य स नथा। तत्र पूर्ववन्मचर्ये छप्रत्ययः। अन्ये तु सूत्रस्थानएव सर्व
स्थानाद्यामुद्देशाइति। — — स्थानस्थाने नोद्देशाइति संबंध मोरक्षते। विजिगीषुंदिति जितुमिच्छुः
पाल्लामहामाचेरिति। सन्नायेलक्षणार्थ मर्मात्य श्रेदृशी। प्राक्षितस्यो रक्षणार्थं। अहहलः। सदेश

आगंतुरुत्यकृते विशेषेण । तेन येन विषादे च विषादजननादिरूपं । स्थावरजंगमं कृत्रिमं । तत्र विषयपथ्यो
गाः अथवे दीर्घचिकित्सार्थं ——— तथा प्रसुदकस्थायामित्यादि । तत्र सामान्याश्रयरक्षादिग्रहणं छा
या । दोषगं जानीयाल्लिंगैस्तोधयेत् । चिकित्सयेत् । तस्य लिंगं जानीयादित्यनेनोक्तं । चिकित्सा च तोधयेदि
त्यनेनोक्तं । का पुनरस्य क्रियाह । तस्य लिंगमित्यादि । ननु यद्यकालमृत्युरस्ति तथा विषादिभ्यो रक्षणे
करणीयम ——— अत एव निश्चयार्थं । विषादिभ्यो लिंगं चिकित्सितं न दृष्टं न्ये । अथ नास्त्यकालमृत्युः तत्कि
संज्ञा तत्रानु वचयविधानवदने निष्फलप्रयासेनेयात् ——— मृत्युं प्रमालेः साधयं नाह । एको
त्तरं शतं मृत्यूनामित्यादि । तत्र देहिनां गर्भोवासन्वे वेणास्य हवर्षं शतमेकोत्तरमायुर्भवति । ते पुनर्वि
वार्धक स्थितं तत्र मृत्युः कालमृत्युनामा स्त्रि शतमेकोत्तरं शतानि । तत्र पूर्वे वर्षशतान्तयोमृत्युः स कालमृत्युरेके । ॥
अन्ये पुनरिहायुष्केकेस्तके ॥ शतमित्यथ मृत्यूनां तद्दोषागंतु हेतुकाः । कथं स्यादपमृत्युश्च तत्रस्तु त
र्भवेद्यदि । एवं मात्रीक्यादि कुः । मृत्युयोगमनो दोषं निमित्तास्तनु सन्तकाः । तत्र द्विषष्टी शारीरे ——— उदा
अष्टौ ॥ तद्यथा । रजसा द्वे द्वेन तमसापि । एवमेकादशो द्वौ । तथैताभ्यां क्षीणोभ्यामेक त्रयोद्वौ तास्या
मेकः । एकश्च क्षीणाभ्यां एवं द्वौ एकत्र द्वादौ । एवमेषु समोराः मृत्युकेशा । समवातादिद्वा षष्टव । एषेसत्तुषि ॥

त्रिंशदागतवासेषु त्वयं यस्य च स्त्रिविषादिषाद्य। न च बोद्धे तथा। श्रोत्रं बालं नूतयहागमात्र। अग्निचाद्वा ङि
त्रापरूयर्थं स्वयं द्वारा निज लारनेष्ट स्त्र यातां ङि पाता कालशून्यवोपरि रक्षणार्थमिति। युक्तयाय मर्थोच
पक्षो नपूर्वे दर्शने गतेकामे वोपादाय निवृत्ता नियता नान्यों कर्मश्च प्रतिक्षणे प्रतिमुद्धत्वं प्रतियामंश्च
त्यहं प्रतिपक्ष प्रतिभासे प्रतिसंवत्सरं वा कालशून्यत्वं। कालशून्यत्वस्य। एवं तु शास्त्रारंडे समाश्रितं का
लयतो। विस्तरेणांचारख्यातमेव। ननु वरशिरे वा कालशून्यत्वहेतुभिः कालशून्यत्वरपि भवतीति। कालशू
न्यत्वनामपि सम्प्राप्नोति। नैतदस्ति। नियतात्मा प्रत्ययस्य रथे विकल्पा सेतु वात्र। तद्युक्तं वरके। विकल्पो
न च साधूनां। नियतात्मा प्रकीर्तितः। साध्येषु तु। देकिञ्चाहे तोस्तदद्वारेण तेदनं विकल्पादपि योगेण
वति। अत्रैवोपमानमपि प्रमाणं दर्शयन्नाह। विक्षप्याता दिभिरित्यादि। निर्वात्यदक्षिणेदेहि
तथैवागन्तुशून्यत्वभिरिति। आगन्तुशून्यत्वभिः स्थिति आगन्तुशून्यत्वभिरकालशून्यत्वभिरित्यर्थः। प्रत्य
क्षमपि चार्थवृत्ते वक्ष्याचे शुभकाले नावी देहे वपस्याहध्यते। अन्यस्तु पूर्ववत् मनमपि। तद्यथा। स
ष्ट वायुकारणेषु तु वृत्यका विनाशे। विषमोदानकारणं व्याप्नुत सम्बन्धप्रतिपक्षे हेतुसंयोसद्भावा ग
त्।। यथास्मिं तैलवर्त्तेर्दिपस्यां तरानिर्वाणमिति। प्रदीपस्य हि कदा ------------ यक्ता

स१ प

रत्नायारवस्तायाद्वेवा — ना। कदाचित्तज्ञापनतो दोषविरकर्यौ दोषे लोऽर्थीरणादेतु द्देद्यमेको
रैवातेलजूतै नस्याबाध्या। दे ———————— कन रणादसामयि अकाळमित्यादि स्यात्
दे एवबेहिनोपिअयथात्रानारसमसाधारणविश्वासेनप्रवृत्ति। स्त्रणदानह्ने चविदम लि
मिति। ———————— श्चत्रामः देितुचा ते नेदृश्या — प्रथि बात्र पुरोहितवेद्ययोरा तुलन्दार्णद
त्रीयन्नाह। हासोजेनुजन्यकस्यइत्यादि। ———————— आगतवः। शारीरादिग्रहनक्षत्रादिसमुल्ल्वा
रान्तुवन्त्रसम न्तिस्तारदो। यथासरखेन ———— रो वैद्यः तत्रदिव्यारक्षः पुरोधतिश्चार दः पंडितः।
———————— वादिव्यपाश्रयहोमादो पुरोधा अपि। आगन्तुमृत्योरकर्मनिमित्ते
तिवव्यपाश्रयत्रोथ ———————— एवयुक्तिदापाआरतत्रडियमपि। एवमुक्तयत्राधुस्या
यविका — हि। वैद्यस्यपुरोहितरेवांगाध्यायित्रासपुरोधसः प्र ———————— वि
युक्ता — वैदोवज्रवेदः — वेदो ———— मष्टान्याप्यालुदेवः। तत्रसर्वप्रमाताय राज्ययद्वा
तद्विकिसितलसर्णया। ———————————————— रपिंत्रोज्ञे
तुणवाधर्मकारणमिति। वर्णादएवधर्म्मस्यकर्त्तात्मा मन्यवमपि ————

रसाभासत्वात्पुष्टेर्वा — न। कदाचिन्न आपन्नतो दोषविषयकत्वं चात्वे तत्र [illegible] रसादेः [illegible]

वैरस्य तेनैव दृष्टे नस्यान्यथा। [illegible] —— [illegible] रसानां सामर्थ्ये अकालविस्तारादयः

एवं बुद्धिर्नोपि अयथार्थानारसमसाधारणनिष्पादनप्रवृत्तिः। रसादानन्दे नविंदम —— [illegible]

[illegible]ति। —— अथ ग्राम्यादि [illegible] तेन दृष्टा —— [illegible] हि न [illegible] यानानुलन्दा [illegible]

त्रोपवादः। हासो नैकृजन्याकस्यइत्यादि। —— आगन्तवः। [illegible] ग्रहणं [illegible] वादि [illegible]

[illegible] सर्गे [illegible] यथा [illegible] —— दो वेद्यः तत्रापि [illegible] द्वः पद्विनः।

—— —— वादिन व्यापाश्रयहो मादो पुरोऽप्यालापि [illegible]

तिन व्यापाश्रयत्वोऽथ —— एवं युक्तिंदा [illegible] तत्र [illegible] एव [illegible]

[illegible]का — हि [illegible] पुरो हि नैवौ [illegible] त्रा पुरो भस्तः प्र —— [illegible]

[illegible] — वेदो न अत्र वेदः — वेद्या —— [illegible] देवः। तत्र [illegible]

तथ्[illegible] तलक्षणस्य। —— —— —— [illegible]

[illegible] धर्मकारणं [illegible]। वर्णादए [illegible] लामन्यथ मपि —— ——

[illegible] ---------- [illegible]

[illegible]

---- [illegible] ---- [illegible]

[illegible] -------------- [illegible]

[illegible]

------------ [illegible]

[illegible] -------------

[illegible] मात्रादीनां [illegible]

मित्यर्थः [illegible] ---- [illegible] ॥ ---- [illegible]

[illegible] ॥ ॥ [illegible]

[illegible] समाप्तमिति ॥ [illegible] ॥

हा। मधुरमधुरमि ——————— तिसवानः पुनरपरे कतनीलोजनं दृष्टमीत्याह। हृदयलीयते। य
त्रा बिन्दादि लियन्तसंकुचतिपुंडरीकस्वजावादि कसुप्तस्यपुनरतितिजायेन —— निसेद्द ——
—— प बाडुत्रान मुक्षेस्थ हृषु मस्तु। न बहिरूपमा निरेति सपुनर्निर्गतः शारीरत्वयं तरे बैबिचरत्याह। र
मतित्रायेन बनौतित्रा कानिजायेन ———————————— मस्तमाम वहनं रोगा समरण
यवाउचवीति। तत्राहि चिरके। रात्रोउ हृदयेस्मानेसीव नैक्षयमेछुत्र। विकंदयातिसामान्य
————————— पकेषु तेर्षामि चपयडुष्याति। विदग्ध तु हृदयः स्वन्यच्यपस्तु मध्ये
नर्षितें। ते बै रो क्षाहारजातषुना विपके शुद्धि
विनहा मनों राजमात्रादीनां वासरेद्य अहोरात्र आपानति। हास्तुनेदैतं स्वस्नुमितं
मित्यर्थः। हसन्त्रान —— मयः। ३४ ।। —— महनय सम्रुतिपक्षनमधिगम्य परए
एवमतिचिसदविदासस्तेडरागमयमितं आयविदेन।। ।। सोक्तनेत्राल्पतनेन र
रूतार्यांन्यायचंद्रिकायां पंजिकायां स्तरलानं समाप्तमिति।। ग ।।

[illegible]लिवाहन [illegible] १६३५ राक्षस [illegible] दक्षिणायने [illegible] ता मह[illegible]

[illegible]दि २ बुधे पचदिकाएं नक्ष [illegible] उरली घर [illegible] साद्धि [illegible]

वाजपेयी [illegible] श्री [illegible] बाजी पंडित [illegible] बाजी पंडित [illegible]

के लिखितं ॥ ॥ श्रीरस्तु ॥ शुभंभवतु ॥ छ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

सौश्रुतन्यायचंद्रिकाटीकां सूत्रस्थानस्य ॥

गयदासकृत

६१

...लिवाहन... राक्षस संवत्सरे दक्षिणायने शरदृतौ ... महा
...दिर बुधे घटिका ... नक्षत्र ... योग सिद्धि ... दिने
वाजसनेयी ... श्री ... जी पंडित ... जी पंडित वैद्य पर
के लिखितं ॥ ॥ श्रीरस्तु । शुभं भवतु । ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सौश्रुत न्यायचंद्रिका टीका सूत्रस्थानस्य ॥

गयदास कृत

[illegible]लिवाहन [illegible] १७७७ [illegible] सं [illegible] दक्षिणायने शरदृतौ [illegible] महा

[illegible]दिर बुधे [illegible] टिकार [illegible] नक्षत्रे [illegible] घरे [illegible] सिद्धि [illegible] दिने

वाजसनेयी [illegible] श्री [illegible] बाजी पंडित [illegible] बाजी पंडित [illegible] पर[illegible]

के लिखितं ॥ ॥ श्रीरस्तु । शुभं भवतु । ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥

॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥

सौश्रुत न्यायचंद्रिका टीका सूत्रस्थानस्य ॥

गयदासकृत